

про

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

ВИПУСК 20

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФІЇ

МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ
ЗБІРНИК

ВИПУСК 20

303533

ВИДАВНИЦТВО КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
1971

У цьому випуску публікуються доповіді і виступи на науковій конференції КДУ філософського факультету, присвяченій 150-річчю з дня народження Ф. Енгельса.

Розрахований на викладачів філософії та наукового комунізму, аспірантів, студентів, буде корисний також для тих, хто цікавиться питаннями марксистсько-ленінської філософії.

Редакційна колегія: чл.-кор. АН УРСР Д. Х. Острянин (відпов. редактор), канд. філос. наук І. В. Бичко, канд. філос. наук Ю. О. Богданов, канд. філос. наук Ю. Ф. Бухалов, д-р філос. наук В. І. Войтко, канд. філос. наук І. Є. Гвоздик (відпов. секретар), д-р істор. наук Д. М. Гринішин, канд. філос. наук Г. Г. Ємельяненко, канд. філос. наук І. М. Карнаухов, канд. філос. наук А. І. Клевцов (заст. відпов. редактора), канд. філос. наук М. Г. Козубенко, канд. філос. наук М. В. Логвиннов, канд. філос. наук І. Ф. Надольний, д-р філос. наук М. М. Олексюк, канд. філос. наук О. П. Павелко, д-р філос. наук М. П. Редько, канд. філос. наук М. В. Смирнов, канд. філос. наук І. І. Чорний, чл.-кор. АН УРСР В. І. Шинкарук.

ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС— ВЕЛИКИЙ ТЕОРЕТИК МАРКСИЗМУ

В історію комуністичного руху Фрідріх Енгельс увійшов як великий соратник Карла Маркса, один з творців марксизму. Це велике вчення створено двома геніями — К. Марксом і Ф. Енгельсом. Їх імена в свідомості трудящих мас нероздільні. В. І. Ленін указував, що імена Маркса і Енгельса справедливо ставлять поряд як імена основоположників сучасного соціалізму. Як відомо, в цій великій співдружності Енгельс відводив головну роль Марксу. «Я не можу заперечувати,— писав він,— що і до і під час моєї сорокарічної спільної роботи з Марксом брав певну самостійну участь як в обґрунтуванні, так і особливо в розробленні теорії, про яку йде мова. Але величезна частина основних провідних думок, особливо в економічній та історичній області, і, ще більше, їх остаточне чітке формулювання належить Марксу... Без нього наша теорія далеко не була б тепер тим, чим вона є. Тому вона по праву називається його ім'ям» [3, 287]. І в листі до свого товариша Й. Беккера від 15 жовтня 1884 р. Енгельс пише, що за життя Маркса він «грав другу скрипку». Але не можна зрозуміти марксизм не враховуючи того величезного вкладу, який вніс в його створення Ф. Енгельс.

Разом вони кували всеперемагаючу ідейну зброю робітничого класу, його революційну теорію, створювали діалектичний і історичний матеріалізм, науковий комунізм і марксистську політичну економію.

Хоч марксизм створювали Маркс і Енгельс разом і їх діяльність нерозривно пов'язана, але кожний з них мав своє самостійне творче обличчя. Тут ми маємо стисло розглянути роль Енгельса в створенні марксистської теорії.

Фрідріх Енгельс народився 28 листопада 1820 р. в Західній Німеччині в м. Бармені. З юнацьких років він зненавидів самодержавний лад і присвятив себе політичній боротьбі, виступаючи на лівому фланзі революційно-демократичного руху. У 22-річному віці він виїхав з феодальної Німеччини в капіталістичну Англію, де працював конторщиком на текстильній фабриці, пай-

щиком якої був його батько. Тут він знайомиться з життям робітників, вивчає економічну, філософську і соціалістичну літературу. В Англії під впливом робітничого руху і прочитаної літератури, він майже одночасно з Марксом, але незалежно від нього, переходить з позицій революційного демократизму на позиції наукового комунізму, з позицій ідеалізму на позиції діалектичного та історичного матеріалізму.

Таким чином, до 1844 р. Енгельс, працюючи в Англії, дійшов тих же світоглядних висновків, яких дійшов Маркс, живучи у Франції. Важливе значення для його дальшої діяльності мала особиста зустріч з Марксом восени 1844 р. в Парижі. Протягом 10-денних особистих стосунків вони намітили невідкладні завдання: 1) піддати критиці буржуазну ідеологію і створити пролетарську, виробити цільний світогляд робітничого класу; 2) обґрунтувати історичну місію пролетаріату як могильника капіталістичного суспільства і творця соціалістичного й комуністичного суспільства; 3) створити таку партію, яка була б організатором і керівником робітничого руху, керівною силою пролетарської революції.

З того часу почалась їх спільна діяльність і братерська дружба. «Стародавні перекази,— писав В. І. Ленін,— розповідають про різні зворушливі приклади дружби. Європейський пролетаріат може сказати, що його наука створена двома вченими і борцями, відносини яких перевершують усі найзворушливіші стародавні перекази про людську дружбу» [5, 11].

Першою спільною їх працею була книга «Святе сімейство», яка вийшла в світ у 1845 р. Вона була спрямована головним чином проти теоретичних принципів молодогегельянців. Викриваючи ідеалістичні погляди молодогегельянців й ідеалізм взагалі, Маркс і Енгельс заклали в цій праці основи історичного матеріалізму і наукового соціалізму. У 1846 р. написана друга спільна праця Маркса і Енгельса «Німецька ідеологія», яка була опублікована на мові оригіналу тільки в 1932 р., на російській мові у 1934 р. У цих творах, як відзначав Маркс, вони остаточно звели рахунки зі своєю попередньою «філософською совістю» і заклали основи марксистської теорії. Третім спільним твором є «Маніфест Комуністичної партії», опублікований у 1848 р. І в наступні роки Маркс і Енгельс разом обговорювали свої твори, навіть тоді, коли вони видавались під одним прізвиськом.

Великий вклад вніс соратник Маркса у створення марксистської політекономії. Уже в першій своїй економічній роботі «Нариси до критики політекономії», написаній в кінці 1843 р. і опублікованій в «Німецько-французьких щорічниках» у 1844 р., Енгельс проявив себе видатним економістом. У цій роботі він, засуджуючи буржуазних економістів за підтримку принципу приватної власності, стверджував, що приватна власність є джерелом всіх суперечностей капіталістичного суспільства, які з не-

обхідністю приведуть до соціалістичної революції. Маркс характеризує цю роботу як геніальні начерки до критики економічних категорій [1, 7]. Цей твір безперечно спонукав Маркса зайнятися політичною економією, тією наукою, в якій його праці зробили цілий переворот [5, 9].

Величезна роль Енгельса в розробці економічної науки і в наступні роки. Відомо, що, працюючи над «Капіталом», у своїх теоретичних висновках Маркс радився з Енгельсом.

Неоціненну роль відіграв Ф. Енгельс у підготовці до друку II і III томів «Капіталу». Відомо, що Маркс не встиг це зробити. Після смерті Маркса Енгельсу довелося з різних варіантів рукописів вибирати основний варіант, написати необхідні зв'язки, переходи, примітки, а також доповнення. Характеризуючи роль Енгельса в підготовці цих томів «Капіталу», Ленін писав, що «Енгельс спорудив своєму геніальному другові величний пам'ятник, на якому мимохіть невитравними рисами вирізьбив своє власне ім'я. Дійсно, ці два томи «Капіталу» — праця двох: Маркса і Енгельса» [5, 11].

Особливо велика роль Енгельса в розробці діалектичного та історичного матеріалізму. Йому належить класичне формулювання основного питання філософії, рішенням якого визначається приналежність даного філософського вчення до матеріалізму чи ідеалізму. Він не тільки показав корінну відмінність матеріалізму від ідеалізму, але і простежив під цим кутом зору боротьбу двох основних напрямків протягом всієї історії філософії.

Енгельс дав діалектико-матеріалістичне пояснення матеріальності світу, показав, що єдність світу полягає в його матеріальності, розробив питання про форми руху матерії, про рух і розвиток, прогрес і регрес, простір і час тощо.

Соратник Маркса дав класичне визначення матеріалістичної діалектики як науки про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення. Будучи великим діалектиком, він дав матеріалістичне трактування законів і категорій діалектики.

Енгельс є одним із творців теорії історичного матеріалізму — науки про найбільш загальні закони, рушійні сили і тенденції сучасного розвитку. Звичайно, головну роль у створенні цієї теорії відіграв Маркс. Як вказував сам Енгельс, остаточне формулювання основних положень належить Марксу. Але роль Енгельса в створенні цієї науки дуже велика.

Відомо, що до Маркса і Енгельса у вченнях про суспільство неподільно панували ідеалістичні погляди. До них і всі матеріалісти в поясненні явищ суспільного життя були ідеалістами. Маркс і Енгельс вперше в історії створили матеріалістичне розуміння соціальних процесів. Поширюючи матеріалізм на явища суспільного життя, «вони побачили, що як в основі всіх явищ природи лежать причини матеріальні, так і розвиток людського су-

спільства зумовлюється розвитком матеріальних, продуктивних сил. Від розвитку продуктивних сил залежать відносини, в які стають люди один до одного, виробляючи предмети, необхідні для задоволення людських потреб. І в цих відносинах — пояснення всіх явищ суспільного життя, людських прагнень, ідей і законів» [5, 7].

У працях Енгельса дається глибоке обґрунтування суті матеріалістичного розуміння історії і його переваги перед ідеалістичними теоріями в суспільних науках. Він піддав рішучій критиці не тільки ідеалістичні, але й вульгарно-матеріалістичні теорії, згідно з якими економіка є єдиним визначальним фактором в усіх явищах суспільного життя.

Відмежовуючись від економічного матеріалізму, Енгельс вказував, що справа полягає зовсім не в тому, що лише економічний фактор є єдиною активною причиною, а всі інші явища являють собою тільки пасивний наслідок. Він підкреслював, що в суспільному житті економічний фактор є визначальним лише в кінцевому підсумку, бо на історичний процес роблять вплив явища надбудовного порядку. «Ні, тут взаємодія на основі економічної необхідності, яка кінець кінцем завжди прокладає собі шлях» [4, 166].

Енгельс наполегливо підкреслював активну роль надбудов, зокрема ідеологічних, і велике значення передових ідей в перетворенні суспільного життя.

Великою заслугою соратника Маркса є розробка ним таких питань як: класи і класова боротьба, комуністична партія, походження і класова суть держави, співвідношення базису і надбудови, суспільне буття і суспільна свідомість, закономірності розвитку суспільної свідомості, роль суспільної свідомості при комунізмі, відносна самостійність ідеології тощо. В золоту скарбницю науки увійшла теорія антропогенезу, розроблена Ф. Енгельсом.

Створюючи разом з Марксом історичний матеріалізм, Енгельс звернув увагу на революційні висновки, які випливають з матеріалістичного розуміння історії людського суспільства.

Матеріалістичне розуміння історії стало філософською основою теорії наукового комунізму, допомогло теоретично обґрунтувати «Маніфест Комуністичної партії». Сам Енгельс вказував, що застосування діалектико-матеріалістичного підходу до аналізу капіталістичного суспільства відкрило перспективи великої революції всіх часів, тобто соціалістичній революції, внаслідок якої капіталістичне суспільство перетворюється в соціалістичне.

Уже на початку 40-х років Енгельс побачив недоліки вчень утопічних соціалістів. На основі вивчення суспільного розвитку Англії й інших країн Енгельс дійшов висновку про неминучу загибель капіталістичного ладу, заснованого на приватній власно-

сті, керівну роль робітничого класу в перетворенні капіталістичного суспільства в соціалістичне.

Маркс указував, що ще в ранній праці Енгельса «Нариси до критики політекономії» були сформульовані деякі загальні принципи наукового соціалізму. В книзі «Становище робітничого класу в Англії», яка вийшла в світ у 1845 р., Енгельс показав, що лише розвиток капіталізму, зростання пролетаріату і його тяжке економічне становище з необхідністю буде штовхати пролетаріат вперед і примушувати його боротися за своє звільнення. Політичний рух пролетаріату, вказував він, неминуче приведе робітників до свідомості того, що у них немає іншого виходу як боротися за революційне перетворення капіталізму в соціалізм. З другого боку, боротьба пролетаріату буде успішною лише тоді, коли соціалізм стане метою його політичної боротьби.

Разом з Марксом Енгельс розробив питання про матеріальні передумови революційного перетворення суспільства, доказав історичну необхідність пролетарської революції і диктатури пролетаріату, дав у загальних рисах характеристику перехідного періоду від капіталізму до соціалізму і вказав на основі особливості як першої, так і другої фази комунізму.

Протягом багатьох десятиріч буржуазні ідеологи не брали під сумнів той факт, що марксизм створений двома вождями пролетаріату. Але в останні роки, потерпівши невдачу у своїх намаганнях спростувати марксистське вчення, вони всіляко «доказують», що між марксистською теорією, і попередніми ідеалістичними вченнями немає різниці, що марксизм є різновидністю гегелівської філософії й інших теорій минулого.

Нині, «виправдовуючи» своє спотворення марксизму, буржуазні теоретики намагаються протиставити Енгельса Марксу, поставити під сумнів єдність їх поглядів. У зв'язку з цим вони намагаються применшити значення і роль Енгельса у створенні марксизму: філософії, політекономії, наукового комунізму.

Приймаючи значення Енгельса у формуванні і розробці марксизму, вони приписують йому лише популяризацію поглядів Маркса. При цьому його твори розглядаються як такі, що подають марксизм у спрощеному вигляді. Так, французький філософ Ж. М. Котье у книзі «Атеїзм молодого Маркса», виданій в Парижі у 1959 р., пише: «Марксу в його роботі сприяв друг, який був його поклонником і, як це часто буває у надмірно захоплених учнів,— спрощенцем. Марксистські ідеї майже всі мають відбиток його прокатного стана. Енгельс — це зовсім не Маркс; у деяких поглядах розрив між їх системами думок дуже помітний» [7, 7]. Він намагається довести, що К. Марксу чужа діалектико-матеріалістична філософія, яка створена внаслідок вульгаризації Енгельсом ідей Маркса.

Подібні спроби протиставити Енгельса Марксу роблять такі німецькі критики марксистської теорії, як Ірінг Фетчер, Еріх Тір

та ін., які намагаються довести, що між Енгельсом і Марксом були серйозні розходження в поглядах. При цьому вони «спираються» на неіснуючі листи Маркса й Енгельса.

Намагаючись зобразити Маркса ідеалістом і етичним соціалістом, буржуазні і правосоціалістичні теоретики твердять, що марксистська філософія в такому вигляді, як вона подана в працях Енгельса «Анти-Дюрінг», «Людвіг Фейербах» та ін. не відповідає поглядам Маркса, що Енгельс надзвичайно змінив, зокрема спростив і догматизував марксизм. Західнонімецький філософ Гюнтер Барч твердить, що марксизм був однією філософією лише за життя Маркса, а після його смерті Енгельс виявив зовсім інші погляди.

Ідеологи сучасного соціал-реформізму намагаються довести, що діалектичний матеріалізм створений Енгельсом, а Маркс будімо не має до нього ніякого відношення, що між вченням Маркса і діалектичним матеріалізмом Енгельса немає логічного зв'язку.

Один з теоретиків італійського соціал-реформізму Лючано Пелікані, в статті «Марксизм—ревізіонізм», опублікованій в італійському соціал-демократичному журналі «Критика соціале» за 1970 р. заявляє, що революційні методи були піддані критиці і відкинуті «старим Енгельсом». Ідеологи соціал-ревізіонізму звинувачують Енгельса в недооцінці ним ідеалізму, запереченні «гуманності» і «свободи духа» тощо.

Сучасні ревізіоністи також дорікають соратника Маркса в догматизації і вульгаризації марксистської філософії. Так, французький ревізіоніст А. Лефер у книзі «Актуальні проблеми марксизму», виданій в Парижі у 1958 р., слідом за буржуазними і правосоціалістичними теоретиками твердить, що Енгельс у своїх творах схилився до «спрощення філософських питань, схематизації і систематизації їх, виходячи з того, що вони уже остаточно вирішені» [8, 93].

«Теоретики» дрібнобуржуазного революціонізму, ревізуючи марксизм-ленінізм, звинувачують Енгельса в реформізмі, «схиланні» перед об'єктивними законами суспільного розвитку, перетворенні історичних тенденцій в об'єктивні закони, недооцінці активної ролі людської волі, зміні суспільного життя, приналежності його до «наївно-догматичного матеріалізму», в захисті найгрубішої «метафізичної догматики». Ревізія марксизму-ленінізму з цих позицій, і зокрема критика Енгельса подана в таких книгах, виданих французькими «лівими» ревізіоністами: «Марксизм від Маркса до Мао» (1969 р.), «Марксизм після Маркса» (1970 р.).

Праці Маркса й Енгельса показують наскільки безпідставними є намагання протиставити Енгельса Марксу. Основоположники марксизму разом створювали і розвивали теорію. Після смер-

ті Маркса Енгельс не міняв своїх поглядів. Він залишався вірним тим принципам, які були вироблені спільно з Марксом.

Енгельс був не тільки великим філософом, економістом і теоретиком наукового комунізму, але й теоретиком природознавства. Його праці, зокрема «Діалектика природи», зачаровують нас виключною широтою і глибиною знання ним природознавства. Він глибоко володів досягненнями природничих наук свого часу.

Однією із заслуг Енгельса в цій галузі є теоретичне узагальнення ним досягнень природознавства з позицій діалектичного матеріалізму і приведення філософського матеріалізму у відповідність з видатними відкриттями в природничих науках того часу.

Глибокі знання в галузі фізики, хімії, біології та ін. наук і діалектико-матеріалістичний аналіз наукових проблем допомогли Енгельсу передбачити шляхи розвитку природознавства. Так, ще до відкриття подільності атома Ф. Енгельс висунув положення про складну його будову, про невичерпність матерії. Він писав: «Атоми зовсім не є чимсь простим, не є взагалі найдрібнішими відомими нам частинками речовини» [2, 541].

Ідея Енгельса про невичерпність матерії розвинута в працях В. І. Леніна. Аналізуючи і узагальнюючи досягнення фізики в розкритті природи радіоактивності, будови атома, відкритті електрону як найменшої частини речовини, В. І. Ленін геніально передбачив дальший розвиток фізики в цьому напрямку. Електрон так само невичерпний, як і атом, писав В. І. Ленін.

Енгельс піддав рішучій критиці концепцію «теплової смерті» Всесвіту, висунуту Клаузісом і ін. Він розглядав цю концепцію як приклад метафізичного мислення, що приводить до ідеалізму і фідеїзму. Важливо підкреслити, що він спростовує теорію «теплової смерті» Всесвіту, виходячи із загальнофілософських міркувань, спираючись на закон збереження і перетворення енергії.

Теорія «теплової смерті» Всесвіту і нині пропагується в працях таких богословів і реакційних вчених, як Еддінгтон, Джінгс, Уайтекер, Хойль, Бонді, Іордан, Брайтман і ін. Так, Джінгс пише, що Всесвіт не може існувати вічно, — рано чи пізно наступить час, коли останній ерг енергії Всесвіту досягне найнижчого ступеня корисності, що знижується: в цей момент активне життя Всесвіту припиниться. Еддінгтон теж твердить, що Всесвіт прийде до теплової рівноваги в недалекому майбутньому.

Відомо, що в земних процесах, тепла енергія сама по собі переходить лише від більш нагрітого тіла до менш нагрітого. Клаузіс, а слідом за ним і інші вчені-ідеалісти стали твердити, що ця картина спостерігається у всьому Всесвіті, тобто, що всі процеси в ній спрямовані лише в один бік — в бік вирівнювання температур (зростання ентропії). Але коли б температура у Все-

світі стала однаковою, то припинився б всякий рух, розвиток, наступила б «теплова смерть» Всесвіту.

Природознавство спростувало цю «теорію», яка суперечить законам природи і насамперед закону збереження і перетворення енергії.

Розвиток астрономії і фізики за останні десятиріччя підтвердив геніальність прогнозу Ф. Енгельса про неможливість «теплової смерті» Всесвіту. Поряд з охолодженням окремих Зірок у Всесвіті спостерігається розігрівання інших. Радянські вчені В. Амбарцумян і Ф. Фесенков виявили виникнення нових зірок, тобто встановили, що процес зіркоутворення відбувається і в наш час, що це безперервний процес. Тому ні про яку односпрямованість процесів у Всесвіті не може бути й мови.

Велику увагу приділяв Енгельс біологічним наукам. Не було ні однієї великої біологічної проблеми, в якій би він не зробив великих узагальнень. Енгельсом вперше була правильно поставлена і сформульована одна з центральних проблем біології — проблема сутності життя. Цю проблему він вирішував з точки зору переходу одних форм руху матерії в інші, якісно відмінні форми.

Живу природу він розглядав, як один з видів матерії. Підкреслюючи цим, що життя не є чимось надприродним, божественним, а являє собою лише специфічну особливу, певним чином організовану матерію, інакше кажучи, одну з форм руху матерії. Цим самим він викривав не тільки ідеалізм, але й механіцизм в біології, який намагався стерти якісну відміну живого від неживого. Енгельс піддав критиці вчених, які не бачили специфічності життя, вважали, що життя можна «звести» до фізико-хімічних процесів. Він показав, що всі форми руху матерії — механічна, фізична, хімічна, біологічна, соціальна — хоч і пов'язані між собою і кожна з них може за певних умов переходити в іншу, якісно відрізняються одна від одної. Перехід однієї форми руху матерії в іншу завжди є стрибком, корінним поворотом у розвитку.

Соратник і друг Маркса був чудовим знавцем військової справи, видатним воєнним теоретиком. Його праці з питань війни викликають захоплення воєнних спеціалістів. Вони свідчать про велику ерудицію Енгельса в галузі воєнної техніки, стратегії і тактики, про глибину аналізу ним воєнних операцій.

Енгельс був також видатним істориком, філологом, теоретиком мистецтва, визначним спеціалістом з питань міжнародної політики і дипломатії. Велика і багатогранна його духовна спадщина. Він залишив дуже глибокий слід у різних галузях знання. Енгельс знав близько двадцяти мов. Він розмовляв на німецькій, англійській, французькій, італійській, іспанській, португальській, датській, польській, румунській, ісландській, норвежській, грецькій і російській мовах. Маючи на увазі всебічну і глибоку еру-

дицію свого соратника і друга, Маркс писав про нього, що він є «справжньою енциклопедією».

Кажучи про Енгельса, як теоретика, не можна не підкреслити послідовного проведення ним у своїй діяльності принципу партійності теорії. Його праці є взірцем у викритті відступів від діалектичного матеріалізму і поблажок ідеалізму й метафізиці. Він був непримиренним до всіх відступів від наукового соціалізму, марксизму. З цим принципом пов'язана вимога Енгельса пов'язувати теорії з життям, практикою боротьби про соціалізм і комунізм.

Протягом всього життя Маркс і Енгельс, вивчаючи досвід класової боротьби і досягнення наук, розвивали марксизм, збагачували його новими положеннями і висновками.

Енгельс був не тільки великим вченим-теоретиком, але й практиком, борцем. Він був одним з організаторів марксистської партії «Союзу комуністів». За дорученням цієї організації він написав проект програми «Союзу комуністів», який був покладений в основу написаного пізніше Марксом і Енгельсом «Маніфесту Комуністичної партії». В період революції 1848 р. Енгельс особисто брав участь у боях на барикадах.

Разом з Марксом він організував I-й Інтернаціонал і був одним з керівників міжнародного пролетарського руху. Енгельс — організатор і перший керівник II-го Інтернаціоналу. За його замислом цей Інтернаціонал повинен був бути «чисто комуністичним». Під його керівництвом II-й Інтернаціонал відіграв важливу роль у розвитку міжнародного революційного руху.

Енгельс як і Маркс поєднував у собі всі кращі риси великого вченого і полум'яного політичного діяча, корифея самої передової науки і вождя пролетаріату. Все своє життя, свої величезні здібності він віддавав боротьбі за комунізм.

Праці Енгельса, особливо «Анти-Дюрінг», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії», «Діалектика природи», «Походження сім'ї, приватної власності та держави», увійшли в золотий фонд марксизму-ленінізму і стали настільними творами прогресивної інтелігенції і мільйонів робітників в усіх країнах світу.

Праці основоположників марксизму зробили величезний вплив на духовний розвиток українського народу. На Україні вони поширювалися не тільки серед прогресивної інтелігенції, але й серед передових робітників. Особливо широке розповсюдження мав «Маніфест Комуністичної партії» Маркса і Енгельса.

У 1895 р. вперше виїхав за кордон молодий полум'яний революціонер В. І. Ленін, для встановлення зв'язків з групою «Визволення праці». Узнавши про смерть основоположника марксизму, він пише статтю «Фрідріх Енгельс», у якій виявляє глибоке розуміння ідей Маркса й Енгельса, відданість марксизму, безмежну любов до великого соратника Маркса. Епіграфом до статті

Ленін взяв рядки з вірша М. О. Некрасова «На смерть Добролюбова»:

Какой светильник разума погас,
Какое сердце биться перестало!

Керуючись вказівкою Енгельса, про те, що марксизм не догма, а керівництво до дії, В. І. Ленін творчо розвинув вчення Маркса й Енгельса відповідно до нових умов класової боротьби пролетаріату в епоху імперіалізму і нових досягнень природознавства.

Наше покоління є свідком тріумфу марксизму-ленінізму. Ідеї марксистсько-ленінської теорії поширились в усьому світі. Своїм тріумфом марксизм-ленінізм багато чим зобов'язаний Ф. Енгельсу, його теоретичній і практичній діяльності.

Життя Ф. Енгельса є для нас прикладом комуністичної переконаності, ідейної стійкості, партійної принциповості, особистої скромності і революційної мужності.

Краткое содержание

В статье освещается великий вклад Ф. Энгельса в создание марксистской теории, всех ее частей: философии, политической экономии и научного коммунизма. Автор подвергает критике попытки буржуазных и социал-реформистских «теоретиков», а также правых и «левых» ревизионистов противопоставить философские и общественно-политические взгляды Энгельса Марксу.

Показывая несостоятельность этих попыток, автор подчеркивает, что Маркс и Энгельс вместе создавали и развивали марксизм. И после смерти Маркса Энгельс не изменил совместно выработанным принципам марксизма.

В статье говорится о большой эрудиции Энгельса в области естествознания о значении философских обобщений научных открытий, сделанных соратником и другом Маркса, о предвидении им путей развития естествознания.

В конце статьи автор говорит о последовательном проведении Энгельсом во всей его деятельности принципа партийности, о непримиримости к буржуазной идеологии и различным видам оппортунизма.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 13.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 20.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 21.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 39.
5. В. І. Ленін, Твори, т. 2.
6. В. І. Ленін, Твори, т. 14.
7. G. M. Cottier. L'Ateisme du jeune Marzk. Paris, 1959.
8. H. Lefebvre. Les problemes actuels du Markisme. Paris, 1958.

Ф. ЕНГЕЛЬС І ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ЛОГІКИ

Здійснивши революцію в філософії, класики марксизму-ленізму заклали і нові основи розвитку логіки: на противагу формальній вони розробили центральні положення логіки діалектичної. І велика заслуга тут належить Ф. Енгельсу і К. Марксу, основні ідеї яких розробляв далі В. І. Ленін, бо питання логіки, діалектики, теорії пізнання з другої половини ХІХ і особливо в ХХ ст. стають одними з центральних у науці і практиці, а тому — і в класовій боротьбі. Праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг», «Діалектика природи», В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Філософські зошити» в значній мірі присвячені питанням марксистської діалектичної логіки [7, 13]. Розвиток логіки, як писав Енгельс, йде крізь зіткнення в ній різних напрямків, боротьбу нового з старим: «Сама формальна логіка залишається, починаючи з Арістотеля і до наших днів, ареною запеклих спорів» [2, 344]. І це відбувається тому, що «теоретичне мислення кожної епохи... це — історичний продукт» [2, 344]. Боротьба та протилежність виступає тут боротьбою та протилежністю між діалектичною і формальною логіками. Нове вчення про форми мислення, за словами Ф. Енгельса, створює саме «діалектична логіка на протилежність старій, чисто формальній логіці...» (курсив мій. — К. К.) [2, 500].

Співставляючи формальну і діалектичну логіки, Ф. Енгельс робить висновок, що «сама діалектика є для сучасного природознавства найважливішою формою мислення» [2, 345], вона є методологією сучасного наукового пізнання. Вирішення найскладніших питань ідеологічної боротьби, науки і практики може бути бездоганим лише тоді, якщо вони вирішуються з точки зору діалектичної, а не формальної логіки. Серйозні помилки Бухаріна, наприклад, у питанні про профспілки в теоретичному плані пояснюються тим, «що він... стоїть тут на точці зору логіки формальної або схоластичної, а не логіки діалектичної або марксистської» [5, 69]. З цих висловлювань ніяк не випливає (як з метою дезінформації намагаються інкримінувати це прихильники формальної представникам діалектичної логіки) нігілістичне відно-

шення до першої. Вона була і є величезним надбанням, але лише певного етапу розвитку логічної науки. Ось чому формальною логікою «обмежуються в школах (і повинні обмежуватися — з поправками — для нижчих класів школи)» [5, 70], ось чому вона продовжує відігравати певну роль у науці. Але не можна абсолютизувати, як це роблять представники формальної логіки, цю, до деякої міри не першорядну роль (це штовхає до консерватизму й відсталості). Відношення між формальною та діалектичною логіками — відношення нижчого до вищого, в науковому плані менш досконалого до більш досконалого [2, 129—130].

Класики марксизму-ленінізму докорінно змінили погляд на предмет сучасної, тобто діалектичної логіки. І у вирішенні цього питання величезна заслуга знову ж таки належить Ф. Енгельсу. Предмет діалектичної логіки — це закони і форми діалектичного мислення. Якщо під «мисленням» розуміти лише абстрактно, то виявляється та консервативна роль традицій в науці, про яку говорив Ф. Енгельс: раз вжито слово «логіка», то мова може йти лише про таке мислення, а логіка традиційно опрацювала цю проблему в її відношенні до законів (тотожності, суперечності, виключеного третього і достатньої підстави) і форм (судження, умовиводу, поняття) цього мислення. Про що ж інше може тлумачити логіка, навіть і діалектична? Іншого предмета немає, а вчення про нього є — це формальна логіка (виходячи з такого міркування, представники символіко-формальнологічного напрямку і роблять висновок про можливість існування лише однієї логіки — символіко-формальної). Наведена вище дефініція вказує, по-перше, лише на частину предмета діалектичної логіки, а по-друге, слід зазначити, що навіть і ця частина не ідентична символіко-формальнологічному вченню, бо йдеться про інше: про закони діалектики, які специфічно проявляються в процесі мислення (єдності і боротьби думок, взаємоперетворення речень за якістю, принциповістю, обумовленістю і перевіркою істинності мислення); про форми мислення, що інтерпретуються не площинно, а об'ємно; йдеться, наприклад, про судження поняття і поняття судження та про інші форми діалектичного мислення.

Форми абстракції мисляться взаємопов'язаними та обумовленими, які в процесі мислення та мовної діяльності перетворюються одна в одну і впливають одна з одної, несуть у собі діалектичну єдність знання та незнання. Ці форми розглядаються пов'язаними та взаємодіючими з чуттєвим пізнанням. Таким чином, діалектична логіка включає в свій предмет вивчення не тільки логічного, але й чуттєвого. Методологічною основою розглядання цих найскладніших питань є марксистсько-ленінська теорія відображення — вчення про активне пізнання (діюче перетворення світу). Діалектична логіка переважну увагу приділяє гносеологічному вивченню мови і філософському узагальненню даних мовознавства. Предмет діалектичної логіки — це вчення про ма-

теріальні та ідеальні відношення, які відображаються мовою. Логічні закони і форми діалектична логіка розглядає лише як логічний (правда, щодо важливості, як один з першорядних) елемент мови. Досліджуючи духовну діяльність, насамперед слід вивчати мову, бо вона, за вченням К. Маркса і Ф. Енгельса, — основний елемент мислення [1, 630]. Саме тому Ф. Енгельс, висувуючи ідею про суперечність думки, говорить не про судження, а про речення, в якому присудок і підмет не тільки тотожні, але й належним чином відрізняються один від одного [2, 493].

В. І. Ленін продовжує розвивати ці ідеї Ф. Енгельса, звертаючи увагу саме на речення, на відношення в ньому підмета та присудка, а не на судження. Він називає речення «клітинкою» процесу пізнання і спілкування, дослідження якої висвітлює діалектику пізнання в цілому [6, 347]. І це вивчення повинно проводитись з позицій теорії відображення, бо, як говорять К. Маркс і Ф. Енгельс, ані думка, ані мова не являють собою особливого царства, вони — явища звичайного життя, специфічні явища дійсності. Мова і мислення органічно пов'язані з практичною діяльністю. Тому К. Маркс і Ф. Енгельс й характеризували мову як дійсну практичну свідомість. Це надзвичайно важливе методологічне положення: воно виявляє механізми взаємодії теорії і практики і тим самим показує, що предметом діалектичної логіки (і це головне) є і питання практики, які специфічно проявляються в розумовій і мовній діяльності людини, обов'язково пов'язуючи думку з дією. Стає зрозумілим, що предметом діалектичної логіки є насамперед вивчення мови. Недарма, творчо розвиваючи ідеї Маркса і Енгельса та відзначаючи ті області знання, з яких повинна скластись теорія пізнання і діалектика, В. І. Ленін приділяє надзвичайну увагу мові та її історії [6, 337]. Вивчення мови діалектичною логікою приведе до вирішення проблеми мови сучасної науки, що включає тим самим у предмет діалектичної логіки (і слідом за Ф. Енгельсом В. І. Ленін саме цьому приділяє велику увагу) гносеологічний зміст історії окремих наук (мови, психології, фізіології органів чуття, розумового розвитку дитини, тварин) та історії філософії, тобто історії пізнання взагалі, бо діалектична логіка, узагальнюючи підсумки усіх галузей знання, є закономірним висновком з них, і насамперед з історії філософії [6, 337].

Мова — це складне суспільне явище. Практично, так чи інакше, вона відображає все, з чим має справу людина, що являє собою об'єкт її сприймання. Діалектична логіка, вивчаючи форми мови, враховує цю важливу обставину. «Клітинка» процесу пізнання — речення — є складним синтетичним субординаційним образом. Воно — засіб і продукт обміну результатами духовної діяльності. В реченні відображаються матеріальні і духовні відношення людини до дійсності і до самої себе. В ньому активно відбивається та інформація, яка надходить з матеріального світу

і від форм суспільної свідомості. Все це в реченні специфічно стикається, взаємодіє. Пізнавальний зміст цього вивчається діалектичною логікою, складаючи основну частину її предмета. Однак, якщо його мислити самим широким чином (а для того є всі підстави, і якраз так і треба мислити цей предмет, тому що закони і форми діалектичного мислення є не що інше, як специфічне активне відображення буття, відображення, яке органічно зв'язується з практикою), то, висловлюючись словами В. І. Леніна, треба сказати, що «логіка є вчення не про зовнішні форми мислення, а про закони розвитку «всіх матеріальних, природних і духовних речей», тобто розвитку всього конкретного змісту світу і пізнання його, тобто підсумок, сума, вивід *історії* пізнання світу» [6, 78].

Зрозуміло, чому неперехідне значення положень класиків марксизму-ленінізму про діалектичну логіку особливо зросло в сучасний період; вона виступає: 1) нищівною зброєю у боротьбі з ревізіоністськими, шкідливими та помилковими поглядами і теоріями (ідеологічне значення діалектичної логіки); 2) загальною найновішою теорією і методом наукового пізнання та практичної дії (її методологічне значення); 3) коли наука стає продуктивною силою, то ідеї логіки втілюються в техніку, у обчислювальні машини, в процеси програмування, автоматизації, наукового керування суспільством та виробництвом (її прикладне значення). Для нас не байдуже, на якому рівні здійснюватиметься це керування: на старому, лише формальнологічному (це буде рухатись у значній мірі проти досягнень сучасної науково-технічної революції); на стихійному, символічному (це не дасть можливості використати ці досягнення на науковому, теоретичному рівні); чи на новому — цебто на рівні діалектичної логіки, яка знімає всі ці суперечності і дає могутній поштовх у розвитку нашої науки і практики.

Всупереч вищевикладеному, ці питання вирішуються по-іншому сучасною буржуазною філософією і логікою (Вітгенштейн, Карнап, Рассел, Айер, Райл, Нейрат, Шлік та ін.). У XX ст. за кордоном склався символіко-формальнологічний напрям, який в значній мірі безпідставно ототожнює формальну логіку з математичною. Він зробив спробу логічного узагальнення досягнень сучасної науки. З точки зору діалектико-матеріалістичного мислення, обґрунтованого даними сучасної науково-технічної революції, рівень цього узагальнення далеко недостатній і невдалий: він у певному розумінні має окремі (символіко-математичний) і емпіричний характер і неспроможний вирішити ті завдання, які ставляться розвитком сучасного суспільства. Представники цього напрямку абсолютизують символіко-формальну логіку, виставляючи її як єдину та вищу методологію науки, тому символіко-формальна логіка виявилась протипоставленою марксизму, тобто діалектичній логіці, як методології [6, 71]. У працях послідовни-

ків символіко-формальної логіки часто дається метафізична та ідеалістична інтерпретація досягнень науки. Тому прихильники символіко-формальнологічного напрямку виявляються консерваторами в науці (хоч вони вважають себе новаторами). Вони штовхають науку убік: 1) старого (формальної логіки), а не нового (діалектичної логіки); 2) стихії, а не науки, бо вони заважають з позицій діалектичної логіки узагальнити стихійний рух наукового знання до діалектики; 3) відриву від наукового керівництва практикою, бо проблеми обчислювальної техніки, програмування, автоматизації та управління на новому рівні і в повній мірі можуть бути вирішені лише діалектичною логікою, чому заважають абсолютизатори символіко-формальнологічного напрямку, які активно борються (і не тільки за рубезжем, але й у нас) проти неї.

Із сказаного не випливає, що формальна та символічна логіки — явища негативні, які нібито не відіграють жодної позитивної ролі в науці та в практиці (саме такий висновок з метою самозахисту намагаються приписати представникам діалектичної логіки ті, хто абсолютизує символіко-формальну логіку). В науковому відношенні такий підхід примітивний, в практичному — шкідливий. І формальна, і особливо символічна логіки відіграють позитивну роль. Безглуздям було б, наприклад, заперечувати позитивне значення елементарної математики, механіки, евклідової геометрії лише на тій підставі, що існує ще і вищий етап розвитку знання в цій галузі — вища математика, теорія відносності, геометрія Лобачевського та Рімана. В такому ж розумінні не можна заперечувати і значення формальної логіки. Адже вона вирішує найпростіші завдання розвитку науки і практики. І відмовитись від цього рішення було б помилкою. Воно необхідне. Консерватизм і полягає саме в тому, що формальна логіка, як метод вирішення цих завдань, абсолютизується, вважається лише одним методом, тобто абсолютно протипоставляється іншому методу — діалектичній логіці, яка не вважається методом конкретного наукового дослідження.

За словами Ф. Енгельса та В. І. Леніна, сучасна наука стихійно, не свідомо породжує саме цей метод і завдяки йому можна осмислити і теоретично допомогти цьому породженню та його практичному вираженню.

Кібернетика і математична логіка дуже цікавляться, наприклад, вивченням мови. Але формальна логіка не спроможна дати ту, скажімо, теорію речення, яка б задовольнила потреби кібернетики та математики. Символічна логіка є, по суті, намаганням до специфічного (теоретико-математичного) узагальнення стихійного виразу діалектики математичного мислення. Це — одне з найбільших досягнень, яке зробило величезний вплив на всі галузі знання (математизація науки) і практики (обчислювальна техніка, програмування, автоматизація, управління). Консерва-

тизм тут виявляється не у вивченні, пропагуванні та застосуванні символічної логіки, а в нерозумінні рівня логічного осмислення руху науки, в наданні цьому стихійному та емпіричному (з точки зору філософії) рівню абсолютного значення. Символічна логіка не є філософською логікою, вона — стихійне вираження діалектики математичного мислення. Її досягнення необхідно перетворити в теоретичне осмислення, в філософську логіку. Це завдання може вирішити лише діалектична логіка. Прогрес не в тому, щоб відмовитись від символічної логіки та певного рівня формалізації знання (це також було б консерватизмом і регресом), а в тому, щоб відмовитись від стихії і перейти до науки, щоб не абсолютизувати значення символічної логіки, вважаючи її найвищим, єдиним та загальним методом наукового пізнання. Вихваляння стихії, її абсолютизація, отожднювання нового (стихійна діалектика математичного мислення) зі старим (формальна логіка) — ось у чому полягає регрес і консерватизм. Сучасна наука, починаючи з фізики, «не свідомо, а стихійно народжує діалектичний матеріалізм» [4, 287]. Це звершують зараз такі науки, як фізика, біологія, математика, мовознавство, психологія, кібернетика, фізіологія вищої нервової діяльності та ін. Проголошення математичної логіки вищим етапом розвитку формальної, приводить до грубої помилки: а) стихійна діалектика математичного мислення уподобляється формальній логіці, нове отожднюється зі старим, не дозволяючи тим самим узагальнювати його, розвивати на його основі марксизм, тобто діалектичну логіку; б) формальна і символічна логіки видаються за єдину та вищу методологію, логіку науки. В дійсності математична логіка лише в ряді найпростіших випадків (і це необхідно) пов'язується з формальною. Логіка вищої математики внутрішньо пов'язана з діалектикою, а не з формальною логікою. Це питання між іншим було вирішене ще Ф. Енгельсом [2, 129—130, 483—485].

Ті ж, хто абсолютизує символіко-формальну логіку, продовжують твердити нібито з другої половини ХІХ ст. формальна логіка у вигляді символічної (або математичної) виділяється в самостійну науку, нібито математична логіка — це ступінь у розвитку формальної і т. п. Але питання, наприклад, які змінні виражають структурні і змістовні сторони речення (а це дуже важливо для проблем кібернетики та обчислювальної техніки) не можна науково вирішити ні за допомогою символічної, ні, тим більше, формальної логіки. Мова, речення — це одне з суспільних явищ, і досліджувати його можна лише з позицій марксизму, тобто діалектичної логіки, адже ні формальна, ні символічна логіки не дають засобів, за допомогою яких можна було б вивчати суспільні явища в усій складності та суперечливості (з їх допомогою, і то не повністю, можна вирішити лише якісь окремі питання, що стосуються суспільних явищ). Ось чому всі, хто абсолютизує символіко-формальну логіку, відривають практику від наукового

керівництва. Обчислювальна техніка, програмування, автоматизація і керування лише до певної міри повинні використовувати досягнення формальної та символічної логіки. Рівень їх використання дається діалектичною логікою, яка розкриває нові механізми пізнання, нові логічні зв'язки та відношення, а тому і нові зміни, що повинні бути охоплені новим (на противагу тому, що має місце в сучасній формальній та символічній логіках) логічним численням. Отже, консерватизм відповідно проявляється не в тому, що в галузі техніки і керування використовуються дані розвитку науки, а в тому, що відмовляються від їх наукового осмислення, тобто від використання їх на вищому рівні, рівні діалектичної логіки, вважають символіко-логічний рівень, що склався за кордоном, єдиним існуючим вищим рівнем. На цій основі ведеться активна боротьба проти представників діалектичної логіки, в процесі якої всі роботи в області формальної, символічної і діалектичної логік, об'єднуючись, не розрізняються, бо, виходячи з концепції єдиної загальнолюдської логіки, вважається, що існує і може існувати лише одна логіка — символіко-формальна, без якої не мислиться логіка взагалі, методологія науки, теорія пізнання. Символіко-формальна логіка абсолютизується, вважається методологією сучасної науки. Тому і діалектика змішується з формальною та символічною логіками і модними напрямками сучасної буржуазної філософії.

Представники діалектичної логіки звинувачуються в нігілістичному ставленні до формальної логіки; якщо діалектика застосовується при абстрагуванні результатів розвитку природознавства, то говориться про відродження натурофілософії, вживаються такі емоціонально забарвлені слова, спрямовані на адресу праць з діалектичної логіки як відсутність філософської культури, невідповідність сучасному науковому рівню тощо. Оскільки положення діалектичної логіки, як нового і вищого етапу розвитку науки, прихильникам символіко-формальнологічного напрямку часто бувають незрозумілими, то вони оголошуються позбавленими раціонального смислу (такими, наприклад, вважаються твердження про перетворення одних форм мислення в інші). Категорії діалектичної логіки, що трактують про подібні переходи, зв'язки і перетворення також оголошуються надуманими та позбавленими смислу (наприклад, категорії «судження поняття», «поняття судження» та інші). З боку логіки діалектичної заперечується можливість відкриття та нового тлумачення форм мислення; до спроби будувати діалектичну логіку на узагальненні даних окремих наук (фізіології вищої нервової діяльності, мовознавства, формальної, математичної логік та інших) ставляться негативно: має місце, начебто, ототожнення логічного з фізіологічним, представники діалектичної логіки ніби впадають у натурфілософію, не маючи уяви про зміст проблем, що обговорюються (наприклад, з формальної та математичної логік).

Разом з цим всіляко вихваляються праці, написані під тематику формальної, символічної логік. Слід лише кинути побіжний погляд, як стає зрозуміло, що подібні «аргументи» безпідставні і легковажні, часте повторення яких перетворило їх у негативні штампи, які збивають іноді мислення з правильного шляху при оцінюванні методологічних положень. А це викликає потребу піддати їх детальному аналізу.

Прихильники символіко-формальнологічного напрямку не показують у чому полягає неправильне протиставлення діалектичної логіки формальній, нігілізм щодо логік формальної і математичної. Виходить, що слід вірити на слово. Хіба не надто дорогою ціною — ціною діалектичної логіки — обертається ця віра? Опрацьовуючи сучасну (тобто діалектичну) логіку, класики марксизму-ленінізму неодноразово підкреслювали, що питання про перетворення, переходи, зв'язки логічних форм — це найважливіші методологічні положення. Ф. Енгельс писав: «Діалектична логіка, на протилежність старій, чисто формальній логіці, не задовольняється тим, щоб перелічити і без усякого зв'язку поставити поряд одну коло одної форми руху мислення, тобто різні форми суджень і умовиводів. Вона, навпаки, виводить ці форми одну з одної, встановлює між ними відношення субординації, а не координації, вона розвиває вищі форми з нижчих» [2, 500—501]. А В. І. Ленін говорив, що «людські поняття не нерухомі, а вічно рухаються, переходять одне в одне переливаються одне в одне»... [6, 239]; «відношення (-переходи-суперечності) понять-головний зміст логіки»... [6, 181]. Так це питання вирішується в діалектичній логіці. Але це не влаштовує представників символіко-формальнологічного напрямку, воно для них незрозуміле, і тому вони приєднуються до тих, хто своє власне безсилля і необізнаність у питаннях діалектичного матеріалізму і логіки сучасної науки видають за безсилля та відсутність раціональності начебто в марксизмі. Це стара історія: те, що є вищим, хочуть зрозуміти як нижче і підвести під нижче, а коли це не вдається, то починають всіляко обмовляти те, що є вищим. Подібний спосіб був підданий відповідній критиці ще Ф. Енгельсом [2, 129—130].

В. І. Ленін говорить, що необізнаність не може бути аргументом. Прихильники ж символіко-формальнологічного напрямку досить часто насмілюються оперувати саме цим «аргументом». Постійні посилання до сучасних наукових вимог просто смішні бо відомо, що не формальна, символічна логіка, не модні течії буржуазної філософії та логіки виражають сучасний рівень розвитку логічної науки, рівень узагальнення даних окремих наук. Це робить і може зробити лише діалектична логіка. Коли оперують «сучасністю», а тематику діалектики третирують як звернення до багаторазово висвітлюваних у літературі питань, що складають звичайні розділи програм та навчальних посібників, мимоволі згадуєш працю В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокрити-

цизм», де показано, як у свій час деякі філософи теж претендували на «новизну», «оригінальність», «вимоги сучасної науки» і т. п. Як виявилось, їхні ідеї запозичались з робіт 1710 р. (формальна логіка, як відомо, ще стародавніша: вона створена великим грецьким філософом Арістотелем ще до нашої ери), а ідеї, що ними третирувались, і були ідеями сучасної науки (це порівняння, щоправда, стосується лише тимчасової відповідності рівнів знань, бо «ідеї» запозичені з робіт 1710 р. — ідеалістичні, а те, що створено Арістотелем, — певний рівень розвитку логічної науки).

Щодо категорії «судження поняття» та «поняття судження», то вони не можуть бути надуманими, а висунуті ходом розвитку науки. У Гегеля, наприклад, в «Науці логіки» є навіть спеціальний розділ «Судження поняття» [8, 98—105]. Дані категорії діалектично характеризують ті переходи, зв'язки, відношення між формами мислення, виведення їх одної з одної, про які говорять Ф. Енгельс і В. І. Ленін. Це питання має величезне значення для вирішення лінгвістичної проблеми «слово та речення» в плані їх діалектичного співвідношення і взаємопереходів. Подібні питання, в свою чергу, мають першорядне значення для вирішення проблем кібернетики, обчислювальної техніки, автоматизації, програмування і керування, одним словом для розвитку науки і практики. Саме тому Ф. Енгельс, як діалектик, і користується цією термінологією і високо оцінює її теоретичне та практичне значення (і це, щонайменше, слід було б пам'ятати прихильникам символіко-формальнологічного напрямку). «Судження поняття» є те, «де про суб'єкт висловлюється, в якій мірі він відповідає своїй загальній природі»... [2, 501]. Зокрема, і про судження поняття Ф. Енгельс зауважує далі: «А яку глибоку основу це групування має не тільки в законах мислення, а також і в законах природи»... [2, 501].

Прихильники символіко-формальнологічного напрямку не показують у чому полягає ототожнення логічного з фізіологічним. І показати це неможливо. Просто не враховується, що сучасне вчення про форми розумової діяльності неможливо брати без узагальнення даних природознавства, особливо фізіології. В. І. Ленін вказував, що в «ті галузі знання, з яких повинна скластися теорія пізнання і діалектика», включається також і історія фізіології органів чуттів [6, 337]. Він позитивно охарактеризував вченого, який «відкинув філософські теорії про душу і прямо взявся до вивчення матеріального субстрату психічних явищ — нервових процесів, і дав, скажемо, аналіз та пояснення такого-то чи таких-то психічних процесів» [3, 122]. Щодо екскурсів у формальну і математичну логіку, то вони також необхідні знову-таки в плані узагальнення досягнень науки в цих галузях. З цього приводу прихильники символіко-формальнологічного напрямку користуються просто голосливими висловлюваннями, якими-небудь

положеннями, взятими з праць по діалектичній логіці. Свої висловлювання вони нічим не підкріплюють і видають уявне за дійсне. Виходить, що, виступаючи проти використання (при розробці проблем діалектичної логіки) даних фізіології, формальної та математичної логіки і не навівши будь-яких серйозних аргументів, вони просто словесно борються проти узагальнень даних науки з позицій діалектики. І хоч більшість радянських філософів розробляють проблеми діалектики і діалектичної логіки, узагальнюючи дані сучасної науки і практики, вони всіляко вихваляють праці свого напрямку, як «методологічні» такі, що стоять на сучасному науковому рівні. Оперуючи термінами «наука», «сучасний науковий рівень» і т. п., вони прагнуть створити видимість того, що начебто ведуть боротьбу за передову науку, хоч в дійсності виступають проти неї, бо за «сучасний рівень науки» вважають схиляння перед стихією, абсолютизацію минулих етапів розвитку науки і модних течій сучасної буржуазної філософії і логіки. Але яке відношення має цей так званий «сучасний рівень» і праці, виконані в його дусі, до марксистсько-ленінської методології? Чому вони вважаються «методологічними»? Якщо вони методологічні, то закономірним буде питання, чия це методологія? Таким чином, «аргументація» проти положень діалектичної логіки виявляється неспроможною, такою, що суперечить в галузі логіки основним ідеям класиків марксизму-ленінізму, науці і практиці.

Класики марксизму-ленінізму вчили користуватися діалектичною логікою як неперевершеною зброєю ідеологічної боротьби, а її намагаються вирвати з наших рук. Вони довели, що сучасною методологією в науці є діалектична логіка. Коли наука стає продуктивною силою, ідеї логіки матеріалізуються в техніці, втілюються в процесах програмування, автоматизації, керування. Логічний апарат діалектичної логіки, в тому числі її мова, застосування принципів математики і кібернетики у цій галузі, нові відкриття, які пов'язані з цим і мають прикладне значення,— ось чого позбавляє нас абсолютизація символіко-формальної логіки. Представники цього напрямку, що абсолютизують його, прихильники модних течій зарубіжної філософії і логіки штовхають нас у бік відсталості, обскурантизму, стихії, а не науки.

Справа стосується шляхів розвитку науки і практики, а це неабияке питання. Той шлях, що пропонується символіко-формальнологічним напрямком, є, на нашу думку, щонайменше, одностороннім, а при абсолютизації неправильним, оскільки закриває шляхи застосування апарату вищої математики в галузі математизації науки, вивчення мови і використання одержаних даних при вирішенні проблем обчислювальної техніки, програмування, автоматизації і керування. Абсолютизація символічної логіки і її отождолення з формальною приводить до того, що відмінність

між апаратом вищої і елементарної математики, що має принципове значення для математизації науки, вирішення проблем обчислювальної техніки, програмування, автоматизації і керування, губиться, апарат вищої математики використовується стихійно, а не свідомо. Одним словом, абсолютизація символіко-формально-логічного напрямку є серйозним гальмом у вирішенні завдань, поставлених сучасною науково-технічною революцією та суспільним розвитком.

Неправильними є і заклики боротися проти гносеології та «гносеологізації» взагалі. Правильний шлях передбачає боротьбу проти помилкових гносеології та «гносеологізації». Зразками цієї боротьби є гносеологічні роботи Ф. Енгельса і В. І. Леніна. Ідея гносеології і «гносеологізації» взагалі — не марксистська ідея. Вона припускає, по суті, безпартійний підхід до питань гносеології, веде до відриву науки і практики від досягнень сучасної науково-технічної революції та суспільного розвитку. Слідування цій ідеї приведе до тієї ж помилки, що була допущена у відношенні кібернетики та математичної логіки. Слід боротися не проти гносеології та «гносеологізації» взагалі, а проти ідеалістичної та метафізичної гносеології і «гносеологізації», абсолютизації гносеології.

Вирішення філософських питань окремих наук (природничих і гуманітарних) є однією з фундаментальних основ розвитку предмета марксистсько-ленінської філософії. Без їх розробки марксистсько-ленінська гносеологія неможлива. Але і розвиток науки і практики немислимий без розробки питань марксистсько-ленінської гносеології. В галузі логіки слід зайнятися розробкою питань саме марксистсько-ленінської спадщини — це єдино правильний шлях, який не припускає ні абсолютизації, ні забуття гносеології.

Краткое содержание

В статье излагаются определенные высказывания Ф. Энгельса по проблемам логики и философским проблемам языкознания, анализируются данные современной науки (логики, языкознания, физиологии высшей нервной деятельности и др.), подтверждающие основополагающие по этим вопросам идеи Ф. Энгельса, дается критика символіко-формальнологического направления современной буржуазной философии.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 3.
2. К. Маркс и Ф. Энгельс. Твори, т. 20.
3. В. І. Ленін. Твори, т. 1.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 14.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 32.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 38.
7. До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. — Тези Центрального Комітету Радянського Союзу. К., 1970.
8. Гегель. Наука логики. Соч., т. VI, М., 1939.

РОЛЬ Ф. ЕНГЕЛЬСА У СТВОРЕННІ МАРКСИСТСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ

Визначною подією в міжнародному комуністичному і робітничому русі, житті всього прогресивного людства є відзначення 150-річчя з дня народження великого соратника Карла Маркса — Фрідріха Енгельса, який увійшов в історію людської цивілізації, в історію революційної визвольної боротьби трудящих як видатний теоретик марксизму і один з вождів світового революційного руху пролетаріату.

І як не можна, за словами Леніна, зрозуміти і викласти марксизм в цілому, не беручи до уваги всіх творів Енгельса, так без них неможливо зрозуміти і викласти таку важливу його складову частину як марксистське вчення про державу.

У теоретичній спадщині Ф. Енгельса питання про державу посідає одне з провідних місць. Досліджуючи протягом десятиріч величезний фактичний матеріал історії людського суспільства, Енгельс розробляє наукову теорію держави, в якій розкриває її класову сутність, історичну роль та минулий характер і обґрунтовує необхідність диктатури пролетаріату. Все це у своїй сукупності посідає досить значне місце в марксистському вченні про державу.

Уже в перших політично-публіцистичних виступах (до речі, ще до зустрічі з К. Марксом) питання про державу привертає пильну увагу Ф. Енгельса. Так, у 1843 р. у статті «Успіхи руху за соціальну реформу на континенті» Ф. Енгельс, виступаючи проти дворянства та станових привілеїв і піддаючи критиці абсолютизм, разом з тим спрямовує вістря своєї критики й проти буржуазно-демократичного устрою. Він розглядає буржуазну державу, буржуазну демократію лише як історично-перехідну *політичну* форму організації суспільства і управління ним. Висновок, до якого тут приходять Ф. Енгельс, полягає у тому, що на зміну буржуазній демократії повинна прийти соціальна (читай: пролетарська, соціалістична) демократія. Лише вона здатна розв'язати суперечності існуючого соціального ладу.

Відповідь же на питання: який з існуючих класів повинен стати творцем нового суспільного ладу — соціалізму, Ф. Енгельс дає у своїй праці «Положення робітничого класу в Англії», в якій висловлює думку про історичну місію пролетаріату і необхідність завоювання ним політичної влади шляхом соціальної революції.

Саме з цих вихідних позицій, досягнутих самостійно і К. Марксом, і Ф. Енгельсом, починається їх спільна теоретична і практична революційна діяльність, яка включає в себе і дальший творчий розвиток поглядів на державу.

Вже в першій спільній праці — «Святому сімействі», застосовуючи діалектико-матеріалістичний підхід до аналізу суспільних явищ, К. Маркс і Ф. Енгельс викривають експлуататорську сутність сучасної їм держави. Вони відзначають, що буржуазія «розглядала цю державу як *офіційний* вираз своєї *виключної влади* і як *політичне* визнання своїх *особливих* інтересів» [1, 131]. Критикуючи реакційні погляди Бауера на буржуазну державу як «філософський ідеал» злиття держави і людського суспільства, К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали, що існуюча держава є знаряддям класового панування буржуазії і виникає внаслідок буржуазних революцій. Для того щоб позбутись експлуататорської держави, необхідно знищити всю систему найманого рабства. А це, в свою чергу, можливе лише шляхом соціальної революції, яку повинен здійснити пролетаріат.

Оцінюючи ці думки К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін відзначав, що це був майже остаточно сформульований погляд на всесвітньо-історичну роль пролетаріату як творця соціалістичного суспільства.

Застосування діалектико-матеріалістичного методу, послідовний пролетарський світогляд дали можливість К. Марксу і Ф. Енгельсу в їх наступній спільній праці «Німецькій ідеології» викласти основні положення своєї теорії держави, підійти впригол до ідеї диктатури пролетаріату як економічного і політичного панування робітничого класу.

Послідовно матеріалістично розв'язуючи основне питання філософії про відношення матерії і свідомості, К. Маркс і Ф. Енгельс доходять висновку, що основу суспільної організації становить матеріальне виробництво, над яким височать такі суспільні явища, як держава та інші. Вони є лише надбудовою над базисом.

Така постановка питання стала величезним науковим відкриттям, яке дало змогу перетворити погляди К. Маркса і Ф. Енгельса, зокрема на державу, у струнку наукову систему.

З'ясовуючи відношення держави і права до власності, форма якої визначає характер пануючих у суспільстві виробничих відносин, К. Маркс і Ф. Енгельс відзначають, що буржуазна держава — це «не що інше, як форма організації, якої неминуче мусять

набрати буржуа, щоб — як зовні, так і всередині держави — взаємно гарантувати свою власність і свої інтереси» [2, 58]. Найважливішим висновком, який проголошують К. Маркс і Ф. Енгельс у цьому творі, є твердження про неминучість і необхідність пролетарської революції. Її необхідність обумовлена не тільки тим, що немає іншого засобу повалити «пануючий клас, але й тому, що скидаючий клас тільки в революції може скинути з себе всю стару мерзоту і стати здатним створити нову основу суспільства» [2, 65]. Тому-то «кожний клас, який прагне до панування, — коли навіть його панування зумовлює, як це має місце у пролетаріаті, знищення всієї старої суспільної форми і панування взагалі, — повинен насамперед завоювати собі політичну владу» [2, 31].

З вищенаведеного видно, що тут К. Маркс і Ф. Енгельс ще не визначають диктатуру пролетаріату як знаряддя переходу від капіталізму до комунізму, однак вони вже підходять до цього висновку, зазначаючи, що формула: «панування пролетаріату обумовлює знищення всієї старої суспільної форми» має той зміст, що політична й економічна влада буржуазії (а відповідно й буржуазна держава і право) повинна бути замінена політичною й економічною владою пролетаріату.

Своє вчення про державу і пролетарську революцію К. Маркс і Ф. Енгельс розвивали, протиставляючи його псевдонауковим «теоріям» німецьких ідеологів (Бауера, Штірнера, Грюна та ін.), які або заперечували необхідність держави взагалі, або ж, навпаки, увіковічували буржуазну державу. Саме «Німецькою ідеологією» було покладено початок багаторічної боротьби К. Маркса і Ф. Енгельса з анархізмом і опортунізмом у питанні про державу.

Слід відзначити, що вже в цей час виникають спроби протиставити «раннього» Маркса Марксу пізнішого періоду. Таку невдячну роль взяв на себе типовий вчений лакей буржуазії Кунов, який вигадав неіснуючу суперечність «між Марксом-соціологом і Марксом-політиком». Він намагався зобразити Маркса й Енгельса в цей період (1847 р.) начебто прибічниками «мирної еволюції капіталізму», апологетами «теорії самопливу» і навіть «противниками пролетарської революції». Проте цілком незаперечним є те, що Марксове матеріалістичне розуміння сутності суспільства і держави не тільки не заперечувало проголошення необхідності революційної боротьби, але, навпаки, було з ним безпосередньо пов'язане.

Хід історичного розвитку приносив все нові підтвердження правильності теоретичних висновків Маркса і Енгельса.

Наближалась середина ХІХ ст. Економічна криза, яка розпочалася в середині 1847 р., різко загострила класові суперечності і класову боротьбу в більшості європейських країн. Відчутнішим стало наближення революції, послідовним учасником якої міг

бути лише пролетаріат, зацікавлений у тому, щоб у процесі цієї революції підготувати сили для встановлення свого панування.

За цих умов теоретична діяльність К. Маркса і його видатного соратника Ф. Енгельса не була самоціллю, а лише засобом усвідомлення і розв'язання завдань практичної революційної боротьби. Перетворивши соціалізм з утопії в науку, дійшовши висновку, що ідеї соціалізму можуть бути втілені в життя лише шляхом пролетарської революції, Маркс і Енгельс зразу ж приступили до організації революційної політичної партії — «Союзу комуністів».

Саме в цей час були написані два видатні твори Маркса і Енгельса — «Злиденність філософії» і «Маніфест Комуністичної партії», в яких вони обґрунтували основні принципи наукового комунізму.

Виходячи з історичних умов, у яких визрівала буржуазна революція в Німеччині, Маркс і Енгельс вбачали в цій революції підготовку до майбутньої революції пролетаріату, яка, на їх думку, «буде не тільки національною, але відбудеться одночасно в усіх цивілізованих країнах» [3, 322].

Тому-то Маркс вважав своїм обов'язком викрити у праці «Злиденність філософії» абсурдність теоретичних конструкцій Прудона, протиставляючи його «трансцендентальному презирству» до політичної боротьби організованого пролетаріату необхідність створення політичної організації пролетаріату, необхідність пролетарської революції. Більше того, він поставив питання про відношення пролетаріату до держави, визначив умови відмирання держави, а саме: завоювання влади пролетаріатом і остаточне знищення класів.

Важливим вкладом у розвиток марксистської теорії держави з'явилось написання К. Марксом і Ф. Енгельсом «Маніфесту Комуністичної партії». В ньому вони незаперечно довели нездатність буржуазії залишитись надалі пануючим класом і нав'язувати усьому суспільству умови існування свого класу як регулюючий закон. Визначаючи буржуазну державну владу як комітет в управлінні загальними справами буржуазії, а буржуазне право як зведену в закон волю буржуазії, Маркс і Енгельс чітко сформулювали головне завдання пролетаріату — повалення влади буржуазії (з її урядом і її законами) і встановлення своєї диктатури.

«Першим кроком у робітничій революції,— писали вони,— є перетворення пролетаріату в пануючий клас, завоювання демократії.

Пролетаріат використає своє політичне панування для того, щоб вирвати у буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як пануючий клас, і якомога швидше збільшити суму продуктивних сил» [3, 429].

Відомо, що це положення про державу як «організований в пануючий клас пролетаріат» В. І. Ленін оцінював як одну з найважливіших ідей марксизму в питанні про державу, а саме: ідею диктатури пролетаріату.

Для характеристики поглядів Маркса й Енгельса на пролетарську державу величезне значення має вищенаведене визначення політичного панування пролетаріату як демократії. Маркс і Енгельс не тільки не протиставляють диктатуру пролетаріату пролетарській демократії, але, більше того, розглядають їх як нерозривну єдність одного й того ж революційного процесу.

Ця думка підкреслювалась Ф. Енгельсом ще в «Принципах комунізму» (1847 р.), де він писав, що пролетарська комуністична революція «створить демократичний лад і тим самим, прямо чи посередньо, політичне панування пролетаріату» [3, 320].

Серед питань про державу, поставлених у «Маніфесті», важливе значення мало також чітке визначення Марксом і Енгельсом соціальної сутності держави як головного знаряддя пануючого класу, що може зникнути лише зі зникненням класів, класових суперечностей і класової боротьби, коли важливіша ознака держави — публічна влада втратить свій політичний характер. Пролетаріат, знищуючи класи взагалі, тим самим знищує і своє власне панування як класу [3, 430].

Відзначаючи важливість питань про державу, поставлених Марксом і Енгельсом у «Маніфесті», В. І. Ленін говорив, що в ньому підведені загальні підсумки історії, які змушують бачити в державі орган класового панування і підводять до неминучого висновку, що пролетаріат не може повалити буржуазію, не завоюючи політичної влади, не створюючи пролетарської держави.

Однак у «Маніфесті» ще не було поставлено одне з важливих питань марксистського вчення про державу, а саме: яким чином з точки зору історичного розвитку повинна відбутися заміна буржуазної держави пролетарською. Для його постановки і відповіді на нього потрібен був новий практичний досвід революційної боротьби пролетаріату.

Таким досвідом стала революційна боротьба 1848—1851 рр. у Німеччині і особливо у Франції.

Якщо раніше це питання ставилося лише в загальній формі (робітничий клас не може використати в своїх цілях існуючу буржуазну державну машину), то тепер на основі нового досвіду Маркс приходить до більш рішучого висновку. «Всі перевороти удосконалювали цю машину замість того, щоб зламати її» [4, 195].

Оцінюючи цей висновок Маркса, В. І. Ленін у «Державі і революції» відзначав: «Тут питання ставиться конкретно, і висновок робиться надзвичайно точний, виразний, практично-відчутний: всі попередні революції удосконалювали державну машину.

а її треба розбити, зламати. Цей висновок є головне, основне в ученні марксизму про державу» [15, 367].

Відстоюючи ці важливіші положення, Маркс і Енгельс вели непримиренну боротьбу проти опортуністів, які намагалися звести робітничий рух з революційного шляху. Зокрема, вони рішуче викривали псевдосоціалістичні теорії родоначальника опортунізму в соціал-демократії Ф. Лассаля, який, заперечуючи необхідність пролетарської революції і встановлення диктатури пролетаріату, висунув ідею так званої «вільної народної держави».

Про свою роль у цій боротьбі Енгельс писав так: «Внаслідок поділу праці, що існував між Марксом і мною, мені припало представляти наші погляди в періодичній пресі,— отже, зокрема, вести боротьбу з ворожими поглядами,— для того, щоб зберегти Марксу час для роботи над його великою головною працею» [8, 321].

Піддаючи критиці спроби В. Лібкнехта перетворити лассальянську ідею у програмну вимогу, Ф. Енгельс у листі до А. Бебеля (18—28.III. 1875 р.) роз'яснює: «Оскільки держава є лише минушим установам, яким доводиться користуватися в боротьбі, в революції, щоб насильно придушити своїх противників, то говорити про вільну народну державу є чисте безглуздя: поки пролетаріату ще *потрібна* держава, вона потрібна йому не в інтересах свободи, а в інтересах придушення своїх противників, а коли стає можливим говорити про свободу, тоді держава як така перестає існувати» [10, 103]. У «Вступі» до праці К. Маркса «Громадянська війна» у Франції» (1891 р.) Енгельс знову звертає увагу на те, що: «У дійсності ж держава є не що інше, як машина для придушення одного класу іншим, і в демократичній республіці нітрохи не менше, ніж у монархії» [9, 190]. З цього приводу В. І. Ленін у «Державі і революції» зазначає: «Коли Енгельс говорить, що при демократичній республіці «нітрохи не менше», ніж при монархії, держава лишається «машиною для пригноблення одного класу іншим», то це зовсім не значить, щоб *форма* пригноблення була для пролетаріату байдужа, як «учать» деякі анархісти. Більш широка, більш вільна, більш відкрита *форма* класової боротьби і класового пригноблення дає пролетаріатові гігантське полегшення в боротьбі за знищення класів взагалі» [15, 412].

Першим практичним підтвердженням правильності положень марксистської теорії держави стала Паризька комуна 1871 р., яка, не дивлячись на короткий час свого існування, дала величезний матеріал для обґрунтування нових положень цієї теорії. Вона довела, що теорія пролетарської диктатури може бути перетворена у революційну практичну дійсність, що робітничий клас не може просто оволодіти готовою державною машиною і пустити її в хід для своїх власних цілей, а повинен цю машину зламати.

Досвід Паризької комуни дав марксистському вченню про державу матеріал не тільки для підтвердження висновку про необхідність зламу старої державної машини. Паризька комуна дала матеріал для відповіді на не менш важливе для робітничого руху питання: *чим замінити розбиту державну машину*. Інакше кажучи, Комуна дала першу відповідь на питання про державну форму диктатури пролетаріату. Звідси й увага Маркса і Енгельса до всіх заходів, здійснених Комуною за короткий час свого існування в усіх сферах суспільного життя і спрямованих на створення нового суспільного і державного ладу. Особливо великий інтерес Маркс і Енгельс виявили до заходів Комуни щодо організації політичної влади. У застосованих Комуною виборчому праві і виборчій системі, яка передбачала свободу відкликання і змінюваність обраних депутатів, у конституюванні самими трудящими масами безпосередніх органів своєї державної влади вони вбачали новий, вищий тип демократії — пролетарську демократію.

Отже, Маркс і Енгельс відкрили у Комуні не тільки новий тип держави — державу пролетарської диктатури, але й нову, відповідну цьому типу держави форму організації політичної влади. Комуна була відкритою, нарешті, «політичною формою, при якій могло відбутися економічне визволення праці» [5, 336].

Пізніше Енгельс у «Критиці проекту соціал-демократичної програми 1891 р.», виходячи із специфічних завдань революційного робітничого руху у Німеччині, висловлює думку про те, що демократична республіка є специфічною формою диктатури пролетаріату. Відомо, що це положення дістало творчий розвиток у працях В. І. Леніна, який, на основі нового досвіду революційної боротьби російського пролетаріату, дійшов висновку, що не парламентарна республіка, а республіка Рад є найбільш доцільною державною формою диктатури пролетаріату.

У вищезгаданій праці Енгельс торкається ще одного важливого питання — про форми держави. Розглядаючи федеративний устрій, як «крок вперед» у розв'язанні національного питання за певних обставин, Енгельс, як і Маркс обстоює демократичний централізм, єдину централістично-демократичну республіку. З цього приводу Ленін роз'яснював, що для Енгельса централізм демократичний «нітрохи не виключає такого широкого місцевого самоврядування, яке, при добровільному відстоюванні «комунами» і областями єдності держави, усуває всякий бюрократизм і всяке «командування» зверху безумовно» [15, 405].

Вчення Маркса й Енгельса про необхідність зламу буржуазної державної машини і заміни її новою, пролетарською державою, зазнавало постійних нападок з боку анархістів.

Відповідаючи на питання про ставлення марксизму до анархізму, Енгельс у листі Ф. Ван-Паттену (18.IV. 1883 р.) насамперед відзначає, що вони разом з Марксом із 1845 р. завжди

дотримувалися того погляду, що одним з кінцевих наслідків майбутньої пролетарської революції буде поступове розчинення, відмирання і в кінцевому підсумку зникнення держави як організації, яка в експлуататорському суспільстві завжди мала за головну мету забезпечити за допомогою збройної сили економічне гноблення трудящої більшості імущою меншістю. І далі він підкреслює, що головне, чим докорінно відрізняється марксистський підхід до суті справи від анархістського, це те, що марксист-сти вважають: завдання пролетаріату після завоювання влади полягає не в тому, щоб відразу зруйнувати державу взагалі, а в тому, щоб відсікаючи «найгірші сторони» буржуазного державного апарату, зразу ж приступити до його корінного ламання, замінюючи його новим апаратом державної влади, відповідно до природи і завдань цієї нової влади.

Одним з найважливіших питань наукового підходу до держави Маркс і Енгельс вважали питання про її історичне походження. На їх думку, лише наукове з'ясування цього питання дає можливість довести правильність матеріалістичної концепції держави, марксистського визначення держави як знаряддя класового панування. От чому вже навіть у своїх перших спільних працях (наприклад, у «Німецькій ідеології») Маркс і Енгельс безпосередньо зв'язували питання про державу з питанням про походження і сутність приватної власності, експлуатації, антагоністичних класів. В подальшому Маркс і Енгельс всебічно і глибоко розробили питання про походження держави, спираючись на величезний історико-фактичний матеріал.

Відомо, що Маркс розпочав писати працю з цього питання, але вона залишалась незакінченою. Ось чому Енгельс про свою працю «Походження сім'ї», приватної власності і держави» писав: «Моя праця може тільки в невеликій мірі замінити те, чого вже не судилося виконати моему покійному другові. Але в моєму розпорядженні є серед його докладних виписок з Морган критичні зауваження, що їх я, в тій мірі, в якій це стосується теми, наводжу тут» [8, 25]. І цілком зрозумілим є те, що такі праці Енгельса, як «Анти-Дюрінг» (1877—1878 рр.), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), «Людвіг Фейербах» (1888), у яких з'ясовуються питання про походження, сутність і розвиток держави, мають величезне значення для розуміння суті марксистського вчення про державу.

Заперечуючи положення Дюрінга про те, що «початковий фактор треба шукати в безпосередній політичній силі», а не в «посередній дії економічної могутності», Енгельс у «Анти-Дюрінгу» писав: «Кожний робітник-соціаліст... дуже добре знає, що насильство тільки охороняє експлуатацію, але не створює її; що основою експлуатації, якої він зазнає, є відношення капіталу і найманої праці і що це останнє виникло чисто економічним шляхом, а зовсім не шляхом насильства» [7, 146].

Розвиваючи положення Маркса про те, що «революційне насилля полегшує муки пологів нового суспільства», Енгельс у «Походженні сім'ї, приватної власності і держави» протиставить концепції походження держави і права із зовнішнього насилля історично-матеріалістичну теорію походження і сутності держави. «Держава,— пише він,— є продукт суспільства на певному ступені розвитку; держава є визнання, що це суспільство заплуталося в нерозв'язну суперечність з самим собою, розкололося на непримиримі протилежності, позбутись яких воно не в силі. А щоб ці протилежності, класи з суперечливими економічними інтересами, не пожерли один одного і суспільство в даремній боротьбі, для цього стала необхідною сила.., яка б стримувала зіткнення, держала його в межах «порядку». І ця сила, яка виникла з суспільства, але ставить себе над ним і все більше й більше відчужує себе від нього, є держава» [8, 164].

Цей висновок нерозривно пов'язаний з висунутим саме Енгельсом положенням про державне суспільство, форми його організації і шляхи переходу до державного устрою суспільства.

Ф. Енгельс зазначав, що на відміну від старого родового ладу держава характеризується тим, що тепер, по-перше, поділ населення відбувається за територіальним принципом; по-друге, і це є головним, утверджується публічна влада, що відокремлена від населення і володіє власною збройною силою, яка вже не збігається із загальним озброєнням народу. Для утримання публічної влади запроваджуються податки з населення. Виникає армія чиновників, для зміцнення авторитету і забезпечення недоторканості яких видаються виняткові закони.

Відірвавшись від суспільства і перетворившись у силу, що стоїть над суспільством, держава разом з тим залишається головним знаряддям гноблення у руках пануючого в суспільстві класу. «Вона,— писав Ф. Енгельс,— за загальним правилом, є державою наймогутнішого, економічно пануючого класу, який за допомогою держави стає також політично пануючим класом і здобуває таким чином нові засоби для придушення і експлуатації пригнобленого класу» [8, 165].

Але стверджуючи, що держава кінець кінцем визначається економічним базисом суспільства і змінюється разом зі змінами останнього, Енгельс у працях 90-х років підкреслював, що вона в свою чергу впливає на нього і зворотно. Якби це було не так, то «навіщо ж,— запитував Енгельс,— ми тоді боремося за політичну диктатуру пролетаріату, коли політична влада економічно безсила. Насильство (тобто державна влада) — це теж економічна сила!» [II, 397]. Саме диктатура пролетаріату, на думку Ф. Енгельса, повинна радикально, революційно вплинути на старий економічний базис, на старий лад економічних відносин.

Заслугою Енгельса є і дальша творча розробка питання про шляхи розвитку держави, умови її відмирання. Коли вже дер-

жава, пише він в «Анти-Дюрінгу», нарешті стає дійсно представником усього суспільства — «взяття у володіння засобів виробництва від імені суспільства, — є в той самий час останнім самостійним актом її як держави. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим і само по собі засинає. На місце управління особами стає управління речами і керівництво виробничими процесами. Держава не «скасовується», вона *відмирає*» [7, 276].

Так, починаючи з «Німецької ідеології», де вперше була висловлена думка про немунучість кінець кінцем зникнення держави, і до «Анти-Дюрінга» та «Походження сім'ї, приватної власності і держави», у творах Маркса і Енгельса червоною ниткою проходить творчий розвиток одного з найважливіших положень марксизму — про минулий характер держави, її відмирання при комунізмі.

Як відомо, ще з кінця 90-х років минулого сторіччя почались спроби буржуазної агентури в робітничому русі зобразити справу так, що нібито Енгельс наприкінці свого життя відмовився від основних положень марксистського вчення про державу, про що свідчить, на їх думку, зокрема його «Вступ» до праці К. Маркса «Класова боротьба у Франції», написаний у 1895 р. При цьому вони посилалися на відсутність у «Вступі» терміну «диктатура пролетаріату», а також на підкреслювання Енгельсом значення «мирних» парламентських форм боротьби і т. п.

Але про який відхід може йтися, коли, по-перше, ще Маркс на мітингу в Амстердамі (1872 р.) говорив: «Робітник повинен з часом захопити в свої руки політичну владу, щоб запровадити нову організацію праці;... Але ми ніколи не говорили, що добиватися цієї мети треба скрізь однаковими способами. Ми знаємо, що треба зважати на установлення, нрави і традиції різних країн, і ми не заперечуємо, що є такі країни, як Америка, Англія..., в яких робітники можуть добитися своєї мети мирними засобами» [6, 151].

По-друге. У написаному саме в 90-і роки «Вступі» до праці К. Маркса «Громадянська війна у Франції» Енгельс знов підкреслює величезне значення для робітничого руху досвіду Паризької комуни, яка була, на його думку, саме диктатурою пролетаріату [9, 190]. І, начебто передбачаючи можливі перекручення висловлених ним думок, робить спеціальне застереження, сутність якого полягає у тому, що він чітко бачить неминучість пролетарської революції. Тут до речі нагадати слова В. І. Леніна про те, що Енгельс і у своїй праці «До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 року», написаної також у 90-і роки, вів непримиренну боротьбу з опортунізмом, відстоюючи марксистську ідею диктатури пролетаріату і виступаючи «проти ілюзії тільки мирного, тільки законного шляху» [16, 27].

По-третє. Слід мати на увазі й те посилення Енгельса у його

праці «До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 року», в якому він говорить, що в Німеччині 90-х років не можна навіть виступити з відкрито республіканською партійною програмою, а тому слід до неї включити хоча б «вимогу зосередження всієї політичної влади в руках народного представництва». І далі Енгельс зауважує: «І цього поки що було б досить, коли вже не можна йти далі (курсив мій.— І. К.)» [9, 225].

Отже, твердження опортуністів про відхід Енгельса у 90-і роки від основних ідей марксистського вчення про пролетарську диктатуру і шляхи її завоювання є безсоромним наклепом на нього.

Тому не можуть не викликати почуттів здивування і обурення аналогічні спроби сучасних фальсифікаторів марксизму знову доводити, посилаючись на той же «Вступ», розбіжність поглядів Енгельса 90-х років і його спільних поглядів з Марксом в період їх співробітництва. Так, горезвісний коментатор (а краще сказати — фальсифікатор) марксизму із ФРН І. Фетчер у передмові до західнонімецького видання творів Маркса і Енгельса твердить, що Енгельс у своїх творах 90-х років «глибше і ґрунтовніше, ніж Маркс, проникнув у дух і сутність вільного демократичного суспільства англосаксонського типу» [17, 21].

Як тут не згадати слів В. І. Леніна про те, що вже в епоху першої світової імперіалістичної війни. «І Англія, і Америка, найбільші і останні — в усьому світі — представники англосаксонської «свободи» в розумінні відсутності вояччини і бюрократизму, скотились цілком у загальноєвропейське брудне, криваве болото бюрократично-військових установ, які все собі підкоряють, все собою подавляють. Тепер і в Англії, і в Америці «попередньою умовою всякої дійсно народної революції» є ломка, зруйнування «готової державної машини» [15, 376].

Ще дивнішим є намагання деяких зарубіжних марксистів довести існування якогось особливого періоду діяльності Енгельса у 90-і роки. Так, на міжнародній теоретичній конференції в Празі, проведений у липні 1970 р. журналом «Проблеми мира и социализма», з нагоди 150-річчя з дня народження Ф. Енгельса, представник ІКП Ернесто Раджон'єрі в доповіді «Пізній Енгельс і історичність марксизму» твердив: «Велика перемога німецької соціал-демократії на виборах, яка передвизначила падіння Бісмарка і відміну закону про соціалістів, а також піднесення всього європейського робітничого руху на початку 90-х років ознаменувала новий період у розвитку ідей і діяльності Фрідріха Енгельса». Цей період, на його думку, характеризується тим, що Енгельс «вводить нові елементи в свою концепцію партії робітничого класу», які нібито полягають у тому, що для «легальної масової партії», принцип централізованої організації не підходить, а необхідна вільна внутрішньопартійна боротьба думок [17, 15].

Все це є вкрай тенденційним. Хіба можна обминути те, що Енгельс у 90-і роки із-за цілого ряду обставин змушений був свої формулювання пом'якшувати, що деякі вожді німецької соціал-демократії не тільки довгий час тримали написані Енгельсом документи під спудом (як це було з «Критикою Ерфуртської програми», листом до Бебеля від 18—28.III. 1875 р.), але й вдавались до прямої їх фальсифікації, про що сам Енгельс писав до К. Каутського: «Мій текст («Вступу». — *І. К.*) трохи потерпів через нерішучість наших берлінських друзів, які побоювались законопроект про відвернення державного перевороту, на що мені за даних обставин все-таки довелося зважати» [13, 361]. Разом з тим Енгельс заперечує спроби зобразити його миролюбним прибічником законності за будь-яку ціну.

Безумовно, що у творах 90-х років, зокрема у «Вступі», Енгельс приділяє значну увагу необхідності використання всіх легальних засобів для підготовки пролетаріату до соціалістичної революції, вмінню пов'язувати боротьбу за демократію з боротьбою за соціалістичну революцію. Але при цьому він постійно підкреслює, що вибір форм боротьби і тактики завжди залежить від історичних обставин, якими й обумовлюється надання переваги тим чи іншим формам у даний час. Тому-то робітничий клас повинен оволодіти всіма формами боротьби, щоб у разі застосування реакцією сили бути готовими перейти до немирних форм, тобто також вдатися до сили.

Така постановка питання була викликана тим, що Енгельс як видатний марксист підмітив тенденцію переростання домонополістичного капіталізму в імперіалізм і зумів, за словами Леніна, «передхопити до певної міри завдання нашої імперіалістської епохи» [15, 400]. Це є головним у працях Енгельса 90-х років, що залишається навмисне поза увагою прибічників існування «пізнього Енгельса».

Підмітив Енгельс і нові тенденції в становищі робітничого класу розвинених капіталістичних країн. Заперечуючи проти тези «Ерфуртської програми», що «чисельність і злидні пролетарів все більше зростають», він писав: «В такій абсолютній формі, як сказано тут, це невірно. Організація робітників, їх постійно зростаючий опір будуть по можливості створювати певну перешкоду для зростання злиднів. Але, що *певно* зростає, це *незабезпеченість* існування» [9, 221].

Не залишилися поза увагою Енгельса і такі нові явища, як зростання економічної активності буржуазної держави, зростання мілітаризму. Він підкреслював, що постійне зростання концентрації виробництва, зростаючий суспільний характер продуктивних сил кінець кінцем неминуче приведуть до того, що «державна як офіціальний представник капіталістичного суспільства» буде змушена взяти на себе керівництво економікою цього суспільства [7, 289]. Проте державна власність на продуктивні си-

ли не може розв'язати конфлікту між суспільним їх характером і капіталістичними виробничими відносинами, а лише містить у собі можливість його вирішення, яка може перетворитись у дійсність лише з перемогою соціалістичної революції. Бо «поки при владі лишаються імуші класи, — писав Енгельс, — всяке одержавлення буде не знищенням експлуатації, а тільки зміною її форми» [12, 48].

Оцінюючи ідейне і практичне керівництво Енгельса міжнародним робітничим рухом у 90-х роках, В. І. Ленін писав: «Після смерті Маркса Енгельс один не переставав бути порадником і керівником європейських соціалістів... Всі вони черпали з багатої скарбниці знань і досвіду старого Енгельса» [14, 12].

Ф. Енгельс не дожив до того часу, коли склались всі основні риси нової епохи і коли питання про ставлення робітничого класу до держави набуло не тільки гострого теоретичного, але й політично-практичного значення. Завдання всебічного узагальнення нового досвіду всесвітнього революційного руху пролетаріату, досвіду будівництва першої в світі соціалістичної держави — республіки Рад — лягли на плечі геніального продовжувача справи Маркса і Енгельса — Володимира Ілліча Леніна, який підняв марксизм у цілому і вчення про соціалістичну державу зокрема на небачену височінь.

І в наш час твори Ф. Енгельса з питань розвитку держави і її майбутньої долі служать надійним дороговказом для правильного розуміння проблем політичної організації суспільства.

Краткое содержание

В статье рассматривается развитие Ф. Энгельсом идей о государстве, имеющих актуальное значение для современной марксистской мысли, для практической деятельности коммунистических и рабочих партий.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8.
5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17.
6. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18.
7. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
8. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.
9. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22.
10. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 34.
11. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37.
12. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 38.
13. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 39.
14. В. І. Ленін. Твори, т. 2.
15. В. І. Ленін. Твори, т. 25.
16. В. І. Ленін. Марксизм про державу, М., 1958.
17. Проблемы мира и социализма, 1970, № 9.

Ф. ЕНГЕЛЬС і ПРОБЛЕМИ ЕТИКИ

Фрідріх Енгельс — видатний теоретик і вчитель міжнародного робітничого класу, друг і соратник Карла Маркса.

Прогресивне людство світу, міжнародний комуністичний і робітничий рух на чолі з марксистсько-ленінськими партіями відзначило 150-річчя з дня народження Ф. Енгельса, як видатну подію сучасності. К. Маркс і Ф. Енгельс на основі глибокого вивчення і аналізу капіталістичної суспільно-економічної формації, її антагоністичних суперечностей довели історичну обмеженість, об'єктивну неминучість ліквідації капіталізму і переходу суспільства до комунізму. Вони, як основоположники наукового комунізму, визначили всесвітньо-історичну роль пролетаріату — могильника капіталізму і творця соціалістичного суспільства, створили вчення про диктатуру пролетаріату, здійснили революційний переворот у поглядах на суспільство, озброїли робітничий клас, всі загони трудящих програмою революційного перетворення світу. «Після свого друга Карла Маркса ..., — писав В. І. Ленін, — Енгельс був найвидатнішим ученим і вчителем сучасного пролетаріату в усьому цивілізованому світі» [5, 5].

Особливо великі заслуги Енгельса в формуванні філософії марксизму, у відкритті законів і категорій діалектичного і історичного матеріалізму. В класичних працях — «Анти-Дюрінг», «Діалектика природи», «Походження сім'ї, приватної власності і держави», «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» та ін. — Енгельс відкрив сутність діалектико-матеріалістичного розуміння історії, що було і залишається методологічною основою як критики ідеалістичних, суб'єктивістських і вульгарно-матеріалістичних концепцій суспільного розвитку, так і відкриття найбільш загальних законів зміни і розвитку суспільно-економічних формацій.

Діалектико-матеріалістичне розуміння суспільного розвитку дозволило Марксу і Енгельсу відтворити справжню картину виникнення і розвитку приватної власності, класів і класової бо-

ротьби, простежити еволюцію становлення і зміни таких форм суспільної свідомості, як мораль, релігія, мистецтво, право. В. І. Ленін з цього приводу відзначав, що, «глянувши матеріалістично на світ і людство, вони побачили, що як в основі всіх явищ природи лежать причини матеріальні, так і розвиток людського суспільства зумовлюється розвитком матеріальних, продуктивних сил. Від розвитку продуктивних сил залежать відносини, в які стають люди один до одного, виробляючи предмети, необхідні для задоволення людських потреб» [5, 7]. Кожна гуманітарна і суспільна наука зазнала могутнього впливу наукових ідей Фрідріха Енгельса. Працюючи над книгою «Анти-Дюрінг», Енгельс створив, за його висловом, «енциклопедичний нарис нашого розуміння філософських, природничонаукових і історичних проблем» [3, III]. Це в повній мірі стосується й етики як науки про виникнення і розвиток моралі. Етична спадщина Фрідріха Енгельса охоплює надто широке коло теоретичних питань. Зупинимось лише на розкритті окремих етичних проблем.

Маркс і Енгельс перетворили етику в справжню науку. Вони розробили основні принципи і категорії етичної теорії. Поряд з критикою етики Канта, Гегеля, Фейербаха вони високо цінили раціональний зміст етичних вчень попередніх їм філософів і соціологів, зокрема, діалектичний підхід Гегеля до аналізу моралі, вміння розглядати ним категорії в їх внутрішній суперечності і взаємопереході.

Етичні проблеми вожді наукового соціалізму розробляли, застосовуючи відкриті ними принципи діалектико-матеріалістичного розуміння історії. Етику вони пов'язували з практикою революційної боротьби пролетаріату, з комуністичним рухом. Лише та етична теорія має справжню прогресивну і революційну цінність, яка сприяє звільненню пролетаріату і всіх трудящих з-під впливу приватної власності, веде до ліквідації антагоністичних суперечностей між особою і суспільством, ліквідації експлуатації людини людиною. Класовий принцип при розкритті змісту етичних теорій дозволив Марксу і Енгельсу довести, що переважна більшість цих теорій була адекватним відображенням інтересів експлуататорських класів і розрахована на виховання у трудящих покірності, смиренності своїм гнобителям.

Вожді наукового комунізму обґрунтували історичну правомірність класової моралі в класовому суспільстві, а також історичну неминучість виникнення і розвитку моралі «істинно людської» (Ф. Енгельс).

Марксизм-ленінізм, розкриваючи об'єктивні закони суспільного розвитку, науково обґрунтував теорію морального прогресу людського суспільства. «В моралі, як і в усіх інших галузях людського пізнання,— писав Ф. Енгельс,— загалом і в цілому спостерігається прогрес» [2, 91].

Моральний прогрес здійснюється у процесі об'єктивного роз-

витку дійсності, є науковим відображенням об'єктивного стану моральних відносин на конкретному ступені історичного розвитку.

Сучасні буржуазні соціологи твердять, що не існує висхідної прогресивної лінії у розвитку моральних відносин між людьми, бо дійсний стан людини — рабство, вона завжди і всюди залишається твариною, завжди схильна більше робити зло, ніж добро. Наприклад, ідеолог правих соціалістів Кроссман пише, що морального прогресу не існує. Далеко більше можна сказати на користь християнської доктрини первородного гріха, ніж на користь Марксового бачення безкласового суспільства. На його думку, при будь-яких формах розвитку і зміни соціальної структури суспільства завжди буде існувати приватна власність і експлуатація людини людиною.

Розкриття істинної сутності морального прогресу можливе лише з позицій революційного класу, зацікавленого в об'єктивному пізнанні і аналізі дійсності. Морально-етична оцінка стає історичною і політичною силою лише тоді, коли базується на своєму соціальному походженні і доповнює зміст причинно-обумовлених зв'язків, явищ і процесів суспільного прогресу.

Моральний прогрес суспільства характеризується такими рисами: по-перше, моральний прогрес не є суб'єктивним явищем, а відображає об'єктивні зміни, процеси, що відбуваються у відносинах між людьми на відповідних ступенях історичного розвитку; по-друге, моральний прогрес розглядається з двох точок зору — діалектико-матеріалістичної і ідеалістичної, на основі яких розкриваються моральні відносини як результат відображення об'єктивної дійсності; по-третє, моральний прогрес залежить від соціально-економічної ролі класу або партії, зацікавленої у науковому пізнанні об'єктивних законів суспільного розвитку. Кожен революційний клас прагне змінити як виробничі відносини, так і мораль старого суспільства. Зауважимо, що поєднання наукової обґрунтованості морального прогресу з інтересами пролетаріату характерне тільки для марксистсько-ленінської етики.

Закономірна зміна моральних систем і моральний прогрес людського суспільства викликані об'єктивними умовами — зміною виробничих відносин, а внаслідок цього зміною всієї системи суспільних відносин, і суб'єктивними — революційними виступами трудящих мас проти різних форм гніту і поневолення.

Більш організованою і усвідомленою класова боротьба стає тоді, коли на історичну арену виступає пролетаріат з притаманними йому моральними поглядами і переконаннями, що лежать в основі комуністичної загальнолюдської моралі.

Пролетарська мораль зароджується в надрах капіталістичного суспільства. Її носієм є пролетаріат. Основні напрями і вимоги пролетарської моралі впливають із всесвітньо-історичної

ролі пролетаріату, мета якого — знищити приватну власність, ліквідувати експлуатацію людини людиною і побудувати нове суспільство — комунізм.

Мораль пролетаріату спадкоємно зв'язана з передовою мораллю, що виражала інтереси народних мас попередніх історичних епох. В моралі трудящих мас був той позитивний зміст, який розвивався у наступні історичні епохи.

Довгий і складний шлях пройшов пролетаріат до усвідомлення загальних інтересів, розуміння того, що в нього немає інших засобів боротьби, крім організації, об'єднання зусиль всього колективу.

Пролетаріат, як найпередовіший клас серед інших пригнічених класів капіталістичного суспільства, сприймає «основні загальнолюдські моральні норми, які вироблені народними масами протягом тисячоліть у боротьбі з соціальним гнітом і моральними пороками» [6, 104].

У процесі виробництва матеріальних благ у робітничого класу виробляється загальне почуття колективізму, боротьба за світлі ідеали «навчає, об'єднує і організує робітничий клас, навчає боротьбі, організує його «обурення», об'єднує для «експропріації експропріаторів», для захоплення політичної влади і відібрання засобів виробництва з рук «небагатьох узурпаторів», щоб передати їх в руки всього суспільства» [4, 280].

Доки класова боротьба перебуває у прихованому стані, вона охоплює невелике коло робітників, буржуазні теоретики ще здатні більш-менш правильно тлумачити об'єктивний хід розвитку суспільного життя. Як тільки класова боротьба робітничого класу набирає широких розмірів, ряди борців стають згуртованішими, боротьба набуває зрілого характеру і загрожує існуванню капіталістичних порядків, буржуазія докладає всіх зусиль для придушення революційних заворушень.

Ф. Енгельс у роботі «Становище робітничого класу в Англії» вперше показав, що моральні норми і принципи пролетаріату стоять вище від моральних норм і принципів буржуазії, бо принципи останньої ґрунтуються і визначаються наявністю приватної власності. Робітник навіть в умовах капіталістичного суспільства гуманіст, він шанує і глибоко поважає людину праці. Для робітника «кожна людина — людина, тимчасом як для буржуа робітник не цілком людина» [1, 342]. Робітники, з якими буржуазія поводитися як з тваринами, формували свою свідомість і почуття людської гідності в боротьбі проти буржуазії. В капіталістичному суспільстві все купується і продається. За капіталізму не тільки земля, заводи і фабрики, але і людська праця, людська особистість, совість, кохання, наука, все необхідно стає продажним поки існує влада капіталу. Капітал утискує людину, позбавляє її людського буття. Гроші стають відчуженою сутністю людської особистості, вони панують над людиною, і вона

схиляється під їх демонічною силою. Капітал калічить і спотворює зміст моральних принципів особи. У відносинах між людьми утверджується корисливий «комерційний підхід». Сьогодні 200 великих монополістичних корпорацій контролюють більше третини всієї промислової продукції капіталістичного світу. 1% населення США, що складає панівну верхівку країни, володіє майже 30% її національного багатства. 2% багатіїв Англії належить 65% всіх національних багатств. Ф. Енгельс відзначав, що пролетарі черпають свідомість і почуття своєї людської гідності лише в полум'яній ненависті, в негасимому внутрішньому обуренні проти влади буржуазії. Вони залишаються людьми лише доти, поки сповнені гніву проти пануючого класу; вони стають тваринами, коли покірливо підставляють шию під ярмо, не думаючи над тим, як його позбутися.

Моральний світ особи детермінований матеріальними умовами життя суспільства, суспільним буттям. Наявні суперечності в сфері матеріального виробництва стихійно чи організовано впливають на свідомість і мораль особи.

В суспільстві з пануючою приватною власністю, яка в кінцевому результаті впливає і на формування моралі класів, мораль різнотипна. Відомо, що панівними ідеями і принципами в суспільстві будь-якого історичного періоду розвитку були завжди лише ідеї панівного класу. Пануючий тип моралі, як і інших форм суспільної свідомості в усіх формаціях обумовлюється мораллю панівного класу. Одночасно в класово-антагоністичному суспільстві поряд з мораллю панівного класу існує і мораль пригніченого класу. Енгельс відзначав, що в країнах промислового капіталу існує три типи етичних теорій і три типи моралі: феодально-релігійна, буржуазна і пролетарська. Буржуазна мораль в капіталістичному суспільстві є пануючою, феодально-релігійна виражає інтереси відживаючого класу — феодальної аристократії. Пролетарська мораль виражає інтереси й ідеали пролетаріату, який зароджується за капіталізму та бореться за соціальне і національне визволення всіх трудящих. Визначені типи моралі перебувають не в мирному співіснуванні, а в постійній боротьбі, в якій в кінцевому результаті перемагають прогресивніші моральні принципи і норми. Оскільки найбільш прогресивна і революційна мораль притаманна своєму носієві — пролетаріату, то вона і являє собою майбутнє в моральному розвитку суспільства і з ліквідацією приватної власності та перемогою соціалістичної революції стає панівною мораллю соціалістичного суспільства.

Енгельс, досліджуючи форму руху матерії в їх взаємозв'язку, чимало уваги приділяє соціальній формі її руху, що є методологічною основою вчення про генезисний розвиток людини. Взаємозв'язок соціального і біологічного стосовно людини є вихідним у пізнанні «людини взагалі».

Людина як індивідуум є біологічний організм, продукт і матеріальне втілення біологічної форми руху матерії. Одночасно людська індивідуальність лише тоді стає такою, коли вона включена в складну систему суспільних зв'язків соціальної форми руху матерії. «Людина-індивідуум» в процесі історичного розвитку, вплетення в систему багатограних суспільних зв'язків і відносин стає «людиною-особою», яка не тільки є вираженням сукупності суспільних відносин, а й усвідомлює їх для творення нових суспільних відносин. Соціальне є сукупністю міжлюдських матеріальних і духовних відносин. В широкому загальносоціологічному смислі під соціальним розуміють суспільне існування людини на відміну від її органічного, фізичного буття. В такому розумінні людина виступає як особа — носій сукупності суспільних відносин, яка зазнає постійного впливу зовнішнього середовища.

За деяких умов ці обставини є вирішальними у духовному розвитку особи, але на формування особи специфічно впливають і біологічні фактори. Людина як цілісне утворення є істотою, яка має тілесну (біологічну) організацію. Перша передумова будь-якої людської історії, писали класики марксизму-ленінізму,— це існування живих людських індивідів. Людина плоть від плоті належить до природи, тобто є біосоціальною істотою. Людина стає людиною в процесі праці, суспільного виробництва, вона є олюдненням природи, суспільства. Поступальний розвиток людського суспільства постійно супроводжувався виникненням нових видів людської діяльності, які і приводили до появи нових здібностей. Динамізм і складність прогресивності суспільства, форм людської діяльності логічно веде до диференціації здібностей людини і одночасно до їх універсалізації.

Розвиток особи в процесі історичного поступу і особливо за комунізму є історичною необхідністю. Комунізм, за словами Ф. Енгельса, є стрибком із царства необхідності в царство свободи. Класики марксизму-ленінізму розкрили справжнє розуміння моральної свободи і необхідності, їх взаємозв'язок. Моральна свобода особи передбачає не ізолюваність і незалежність від законів природи, а їх пізнання і використання в практичній діяльності. Кожен вчинок, дія людини обумовлені конкретно-історично, об'єктивними законами. Залежність особи від суспільства (подібно як і залежність від природи) являє собою необхідну умову її вільного самовизначення. Лише в суспільстві людина може одержати свободу. Свобода особи можлива лише на основі глибокого усвідомлення необхідності. Буржуазними критиками марксизму взаємозалежність людей в суспільстві, їх зв'язок видається за обмеження свободи особи. Свобода особи розпочинається з пізнання історичної необхідності, але пізнання робітничим класом історичної необхідності ще не звільняє його від гніту капіталу. Свобода — це не тільки усві-

домлення історичної необхідності, вона передбачає активну практичну багатогранну діяльність по здійсненню необхідності. Здійснення історичної необхідності людьми обумовлюється об'єктивними потребами історико-конкретного розвитку суспільства.

В умовах соціалістичного суспільства історична необхідність реалізується через свідому і активну творчість народних мас. З перемогою соціалістичної революції мораль набирає нових соціальних функцій і відіграє важливу роль у формуванні нової людини. Комуністична мораль єдина для всіх членів суспільства. У процесі матеріального і духовного виробництва в середовищі робітничого класу формуються нові моральні відносини, які стають зрозумілими і близькими всім верствам трудящих мас соціалістичного суспільства.

Формування комуністичної моралі — це складова частина єдиного процесу соціалістичного і комуністичного будівництва. Комуністична мораль відіграє визначну роль в успішному будівництві нового суспільства.

Зберігаючи і зміцнюючи загальнолюдські норми, звичай, принципи, вироблені в досоціалістичну епоху, комуністична мораль у процесі будівництва соціалізму і комунізму збагачується новим змістом і новими принципами. Мораль комунізму зумовлена практикою та історією будівництва нового суспільства. Їй притаманні загальні і специфічні особливості становлення комуністичної суспільної формації. Становлення і утвердження комуністичної моралі, духовне збагачення і всебічний розвиток особи — важлива умова побудови комуністичного суспільства і морального прогресу.

Краткое содержание

В статье рассматриваются некоторые вопросы этической теории, разработанной Ф. Энгельсом. Отмечается, что марксистская этика возникла и развивалась как теоретическое выражение нравственности пролетариата. Разработка классиками марксизма-ленинизма вопросов теории морали имеет методологическое значение для исследования проблем морали, особенно в современный период. Классовый подход к оценке различных этических теорий и типов морали, детерминированность их материальными условиями жизни общества показываются в процессе исторического развития морали. Рассмотрены также вопросы роли биологического и социального факторов в формировании новой личности, некоторые вопросы развития нравственной свободы личности.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 36.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 1.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 2.
6. Програма КПРС, К., 1961.

ФРІДРІХ ЕНГЕЛЬС — ВЕЛИКИЙ ВОЄННИЙ ТЕОРЕТИК

Фрідріх Енгельс був першим видатним марксистським військовим теоретиком, загальноновизнаним знавцем військової справи. Маркс жартома називав його своїм «військовим міністерством», друзі — «генералом». Ленін, захоплюючись глибокими знаннями Енгельса у військовій галузі, закликав більшовиків і російський робітничий клас брати приклад з Енгельса у вивченні військової справи. Він радив їм глибоко вивчати праці Енгельса, настирливо вчитися у цього дійсно «великого знавця військової справи».

Глибоке вивчення військових питань Маркс і Енгельс здійснювали на основі матеріалістичного пояснення історії, яке вони вперше застосували до суспільства. На цій основі ними була розроблена наукова теорія походження війни, армії й революції.

Класи і класова боротьба — головне, що лежить в основі правильного підходу до питання про війну і революцію, ставлення до війни і військової справи, про значення військової науки і мистецтва для пролетаріату та його партії.

Експлуататорські класи постійно використовували насильство всіх видів і форм для загарбання чужих земель та пригноблення народів, підкорення пригнічених мас і класів. Для цього вони створили власну військову організацію — армію, зробивши військову справу своєю монополією, а війни — постійним промислом для себе. Вся історія людського суспільства заповнена війнами, вони були постійними супутниками всіх антагоністичних формацій.

Ідеологи експлуататорських класів вважали війни вічним явищем і шукали причини їх у біологічній природі людей і навіть походженні їх від бога. Лише окремі домарксистські теоретики деякою мірою наблизились до істини.

Так, відомий німецький військовий теоретик Карл Клаузевіц визнавав залежність війни та її характеру від політики, що передувала війні. Зрозуміло, поняття політики у Клаузевіца було

не матеріалістичним, оскільки він не розумів суті самої політики, її економічних основ і класового характеру. Основи матеріалістичного розуміння історії і війни, а отже і теорії воєнної справи, заклали Маркс і Енгельс. Вони вперше з'ясували економічні основи, що породжують всі болячки, вади, суперечності експлуататорського суспільства, з яких виростають війни і революції, розкрили їх класову природу, рушійні сили і характер, показали залежність засобів і форм ведення війни від умов матеріального життя суспільства, від засобів виробництва. Вивчаючи історію війн та тлумачення їх ідеологами експлуататорських класів, вони піддали різкій критиці різні антинаукові й реакційні теорії про походження насилля і суть війн та революції. В цьому вони бачили не тільки з'ясування наукової істини, але і визначення завдань революційної боротьби пролетаріату. При розробці воєнних питань Маркс і Енгельс виходили з того, що соціалістична революція та її перемога тісно пов'язані із знанням і використанням робітничим класом військової справи. Вони вперше в історії застосували до аналізу воєнних явищ єдино правильний науковий метод — діалектичний та історичний матеріалізм і довели, що збройна боротьба здійснюється на основі об'єктивних законів і підкоряється їм.

У працях Маркса й Енгельса значне місце посідають питання, що стосуються загальних і методологічних основ воєнної науки та воєнного мистецтва. Маркс і Енгельс відкрили загальну основну закономірність у розвитку воєнного мистецтва.

Енгельс писав, що вся організація і бойовий метод армій, а разом з ними перемоги і поразки, залежать від матеріальних (економічних) умов, зокрема від якості та кількості населення і від техніки [11, 15].

Маркс і Енгельс вважали, що революція у військовій справі є результатом бурхливого розвитку продуктивних сил, що мають вирішальний вплив на способи ведення війни. Безумовно, велика роль належить і суспільним відносинам, але Маркс і Енгельс, щоб виділити специфічні закономірності в розвитку воєнного мистецтва і в зміні форм і методів ведення війни, підкреслюють їх пряму залежність від продуктивних сил і, зокрема, від розвитку науки і техніки. Передумовою кожного нового вдосконалення в системі ведення війни,— писав Енгельс,— будуть також і нові продуктивні сили. Залізничні дороги і електричний телеграф уже тепер дають талановитому генералові або воєнному міністру можливість для здійснення нових комбінацій в Європейській війні [10, 16].

Найважливішими об'єктивними причинами, що викликають глибокі зрушення у воєнній організації та воєнному мистецтві, є поява нового озброєння і зміна особистого складу армії внаслідок соціалістичного перевороту.

Маркс і Енгельс, обґрунтовуючи вчення про війну і нову

воєнну теорію, прекрасно розуміли їх значення для пролетаріату. Вони писали, що робітничому класові для знищення панівної буржуазії треба організуватися в армію, яка володіла б моральною і фізичною силою, здатною боротися з ворожою армією.

Зрозуміло, Енгельс не зразу став видатним воєнним теоретиком — цьому передувало глибоке і досконале вивчення теорії і практики військової справи. У 1841—42 році він відбув річний строк служби в прусській гвардійській артилерійській бригаді. У наступні роки увагу Енгельса до воєнних проблем привернули французька і німецька революції 1848—49 років і визвольні війни в Угорщині та Італії. Саме в цей період він дійшов висновку щодо великого значення воєнного мистецтва для визвольної боротьби пригнічених мас.

У 1849 р. у Західній і Південній Німеччині почалося повстання. Був сформований великий повстанський загін під командуванням А. Вілліха. Енгельс, призначений начальником штабу цього загону, брав активну участь у бойових діях проти пруської армії в Бадені і Пфальці. Хоча повстання потерпіло поразку, для Енгельса і його соратників воно було хорошою школою. Аналіз причин поразки цього, як і ряду інших повстань, послужив ще одним поштовхом для серйозного вивчення Енгельсом військової справи, дозволив йому сформулювати у 1852 р. («Революція і контрреволюція в Німеччині») важливі принципи збройної боротьби. Висновок, про те, що повстання, як і війна є мистецтво, підкорене певним тактичним і стратегічним правилам, дозволив Енгельсу розробити конкретні принципи збройної боротьби народних повстань, революційних і національно-визвольних війн.

В. І. Ленін у статті «Марксизм і повстання», написаній у вересні 1917 р. викладає ці правила і вимагає, щоб більшовики керувалися ними при підготовці і проведенні збройного повстання.

Восени 1850 р. Енгельс емігрував в Англію. Тут він починає систематично і фундаментально вивчати воєнні науки. В листі до І. Вейдемейера, який добре знав військову справу, в червні 1851 р. він писав: «З того часу, як я переселився в Манчестер, я почав зубрити воєнні науки... Велике значення, яке одержить воєнна сторона справи в близькому русі, мої старі нахили, мої угорські воєнні кореспонденції в газеті, врешті-решт, мої доблесні походження в Бадені — все це заставило мене працювати в цьому напрямку, і я хочу досягнути в цій області того, щоб я міг висловити певні теоретичні судження і не дуже осоромитися при цьому» [6, 483].

Енгельс просив Вейдемейера надіслати йому ряд книг з воєнного мистецтва: «Всього потрібніші мені такі книги, з яких я з однією сторони, міг би скласти собі уявлення про сучасне загальне положення окремих галузей воєнної справи, а з другої

сторони, про відмінності між різними сучасними арміями» [6, 484].

У 1859 р. Маркс писав: «Після своєї участі в баденській кампанії Енгельс зробив вивчення воєнних питань своєю спеціальністю [7, 457].

Друг і біограф Маркса й Енгельса, відомий воєнний історик Франц Мерінг, писав, що Енгельс «прочитав вчення про військо у всіх технічних подробицях» [15, 260—261].

Він читав праці Макіавелі, Вобана, Фрідріха II, Клаузевіца, Жоміні, Віллізена, Мольтке, Гнейзенау, Шарнгорстана та інших воєнних авторів. У своїх спогадах Вільгельм Лібкхнехт писав, що Енгельс був неначе народжений військовим [13, 137]. Він завжди почував і вважав себе таким.

Говорячи про воєнну діяльність Енгельса, не можна її повністю відділити від Маркса, тому що багато в чому їх праця була спільною, і великий вплив на Енгельса мав Маркс. Вони разом глибоко вивчали військову справу, історію воєнного мистецтва, аналізували хід сучасних війн і народних повстань. У ряді книг, статей, листів Енгельс викладав не тільки свої думки, але й думки Маркса. Так неодноразово робив і Маркс. Багато книг і статей, у тому числі з воєнних питань, вони писали спільно. Проте, розподіл праці між ними був таким, що наукова і літературна діяльність з воєнних питань в основному припадала на долю Енгельса. У військовій галузі так, як і в інших, два великих мислителі і революціонери цілком доповнювали, збагачували один одного.

Ф. Енгельс написав десятки статей і книг, присвячених війні, армії, повстанню. Серед них роботи з історії війн і воєнного мистецтва, стратегії і тактики, з питань організації, комплектування і навчання армій, огляди поточних воєнних подій у різних країнах світу, узагальнення досвіду революцій і народних повстань, статті і замітки про видатних полководців і воєнних теоретиків. Ним писана серія статей для американської енциклопедії: «Армія», «Піхота», «Кавалерія», «Артилерія», «Фортифікація», «Військово-Морський Флот», «Кампанія», «Битва», «Маршал Бюжо про моральний фактор у бою» та інші.

У цих працях розкриваються не тільки енциклопедичні знання військової справи, але й вміння з позицій матеріалістичної діалектики дати найправильніше висвітлення розглядуваних питань.

Особливо велике значення для формування матеріалістичної теорії війни і марксистської воєнної теорії мала видатна праця Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг», у якій він підсумував свої багаторічні дослідження з проблем війни, революційної науки і класової боротьби. У цій праці Енгельс уперше показав роль політичного насилля в суспільному розвитку, місце і значення воєнних питань у класовій боротьбі, дав матеріалістичне пояснення вій-

ни, її походження, довів, що закони війни і військової справи визначаються соціально-економічними і політичними умовами, насамперед розвитком продуктивних сил, способом виробництва.

В. І. Ленін високо цинив цю енциклопедичну працю Енгельса. Близкучі дослідження Енгельса, присвячені історії розвитку армії і воєнного мистецтва, його висновки про роль бойової техніки, воєнної організації, про рівень підготовки командних кадрів, значення полководців, зроблений ним аналіз франко-прусської і кримської війн відіграли важливу роль у створенні стрункої марксистської теорії про війну, армію і воєнну науку.

Заслуга Енгельса полягає в тому, що він перший відкрив закономірності, що лежать в основі розвитку воєнного мистецтва. Воєнні теоретики експлуататорських класів через ідеалістичний світогляд і класову обмеженість не змогли розкрити закономірності розвитку військової справи, науково узагальнити історію воєнного мистецтва, яка в їх працях перетворювалася в історію королів, визначних полководців, вдалих завойовників, що вносили по своїй волі ті чи інші зміни у воєнне мистецтво. Відмінність у методах ведення війни і бою Олександром Македонським, Фрідріхом II і Наполеоном вони пояснювали особистими якостями, волею і здібностями полководців.

При цьому більшість дворянських і буржуазних воєнних ідеологів заперечувала існування внутрішніх законів розвитку воєнного мистецтва і уявляла його як царство хаосу, випадковості, волі сильної особи. Так, Клаузевіц писав, що війна — галузь недостовірного і випадковості.

Отже, у сфері збройної боротьби не може бути ніяких законів, у ній панує сліпа випадковість, закони стихії, воля полководця, який переміг стихію випадковостей. Деякі воєнні ідеологи наділяли полководця надлюдськими якостями, перетворювали його в напівбожество, надлюдину. Найяскравіше ця думка виражена у праці Шлеффена «Полководець». У полководця, писав він, повинне бути щось надлюдське, щось неземне. Полководець повинен вірити у захист якоїсь вищої сили [16, 13]. Цією силою, твердить Шлеффен, є щось небесне, тобто бог. Отже, полководець діє за велінням неба, бога.

Інша група буржуазних воєнних теоретиків, розглядаючи воєнне мистецтво як щось застигле, що перебуває в незмінному стані, прагне довести існування в ньому «вічних і незмінних принципів». Найвиразніше подібні метафізичні погляди висловив сучасник Енгельса — французький теоретик Жоміні, який писав, що принципи воєнного мистецтва, які появились ще в античному світі, залишаються незмінними в умовах XIX ст., що вони не залежать від природи і властивостей зброї і від організації військ [17, 345—346].

Енгельс не поділяв поширеної серед значної частини буржу-

азних воєнних теоретиків думки, що воєнне мистецтво — це мистецтво полководця, прояв його воєнного хисту. Він переконливо довів, що воєнне мистецтво має об'єктивну матеріальну основу — продуктивні сили суспільства, певний рівень розвитку техніки, зв'язку, транспорту. Це не творчість розуму навіть геніальних полководців, а рух і творчість мільйонів, майстерність і талант усіх офіцерів, генералів і солдат. Воєнне мистецтво — це війна в дії. Воно охоплює такі боки війни, як планування воєнних дій, будівництво збройних сил та їх забезпечення, визначення способів і форм збройної боротьби, вміння використовувати наявність сил і засобів, керівництво збройними силами в ході воєнних дій.

Рішуче відкидаючи методологію і догми буржуазної воєної науки, Енгельс розробив основи марксистського вчення про війну та армію, Він уперше дав науково правильне пояснення об'єктивних закономірностей воєнного мистецтва, показав, що причини поступального розвитку військової справи і воєнного мистецтва криються в тих економічних і соціальних умовах, які породжують і саму війну, і знаряддя війни — армію. У своїй класичній праці «Анти-Дюрінг» він писав: «Ніщо так не залежить від економічних умов, як саме армія і флот. Озброєння, склад, організація, тактика і стратегія залежать перш за все від досягнутого в даний час ступеня виробництва і від засобів сполучення» [10, 11]. Це положення повністю розбило метафізичну теорію про існування «вічних, незмінних принципів» у воєнному мистецтві.

У своїх численних воєнних працях Енгельс, спираючись на значний воєнно-історичний матеріал, переконливо довів всебічну залежність способів ведення війни від соціально-економічних відносин суспільства, від політики класів, що ведуть війну. Отже, спосіб ведення війни і бою визначається не «вічними і незмінними» принципами воєнного мистецтва і не генієм того чи іншого полководця, а об'єктивними закономірностями, що визначають хід і наслідки війни.

Разом з тим, Енгельс не заперечував великої ролі видатних полководців і воєнних діячів, які розуміють зміни, що відбуваються у військовій справі, узагальнюють бойовий досвід і розробляють нові способи ведення бойових дій і війни в цілому. Він довів, що кожній суспільно-економічній формації властиві свої, специфічні форми і методи ведення війни і бою.

Розвиваючи вчення про залежність форм і методів ведення війни і бою від способу виробництва, Енгельс довів, що ця залежність проявляється у технічній та військовій підготовці армії. Отже, безпосередніми умовами, що визначають рівень розвитку воєнного мистецтва, є людина і зброя. Основоположники марксизму вперше сформулювали положення про основні умови перемоги, закони і принципи збройної боротьби. Вони

встановили, що основні принципи збройної боротьби визначаються соціально-економічними і політичними умовами, хоч війнам і властиві свої внутрішні закони.

Застосовуючи поняття «внутрішні закони війни», Маркс і Енгельс тим самим підкреслили специфіку військової справи, яку повинна вивчати воєнна наука. Ця галузь науки, як і всі інші, базуючись на загальних принципах матеріалістичної діалектики, повинна шукати свої особливі закономірності, що стосуються досліджуваної ділянки явищ. Уважно вивчаючи історію війн і воєнного мистецтва, Маркс і Енгельс дійшли висновку, що збройна боротьба, вдосконалення армій, засобів, способів і форм ведення війн відбуваються не довільно, а закономірно.

Так, зміни в бойовій техніці і зброї примушують шукати нові способи бойових дій, нові форми організації військ.

Поява нового типу армії і досконалих засобів війни завжди була наслідком глибоких змін у галузі економіки і соціального життя. Так, французька буржуазна революція 1789 р. привела до створення буржуазної держави, яка прийшла на зміну феодальній. З перемогою нових продуктивних сил і виробничих відносин починається воєнне мистецтво капіталізму, з'являється новий тип армії. На зміну відносно нечисленним найманим арміям феодальних держав приходить масова буржуазна армія, заснована на загальній воєнній повинності. Змінений склад армії (замість найманих солдатів — проїняті ідеями революції громадяни) і вдосконалення озброєння, що було результатом перемоги нового способу виробництва, викликали нові форми війни та бою. Наявність масової мільйонної армії, рухливість її дозволили створювати перевагу в силах на театрі війни, здійснювати розгром армій ворога в рішучих польових битвах. Нова армія застосувала і нову тактику — колон і розсипного строю. Цей новий спосіб ведення війни, вказував Енгельс, був у тактичному і стратегічному відношеннях доведений до досконалості Наполеоном, але створений він був армією французької революції.

При розв'язанні питання про вплив економіки на розвиток воєнного мистецтва необхідно враховувати обставини, на які звертав увагу Енгельс. По-перше, не будь-які зміни в галузі економіки ведуть за собою появу нового етапу в розвитку військової справи. Енгельс не раз вказував на два шляхи розвитку військової справи — революційний і еволюційний. Причому лише корінні зміни виробництва, його техніки і технології викликають стрибок, революційний переворот, появу принципіально нового етапу в розвитку воєнного мистецтва. По-друге, при визначенні рівня воєнного мистецтва не можна виходити із впливу лише економічного фактора.

Викриваючи вульгаризаторів історичного матеріалізму, які твердили, що економіка автоматично визначає хід подій суспіль-

ного життя, а люди лише манекени історичної необхідності, Енгельс підкреслював, що спосіб виробництва лише в остаточному підсумку визначає характер воєнного мистецтва. Він писав, що немає автоматичної дії економічного положення, як це для зручності дехто собі уявляє, а самі люди роблять свою історію, але в середовищі, яке їх обумовлює, на підставі вже існуючих дійсних відносин, серед яких економічні умови є, однак, вирішальними [9, 470].

Ступінь розвитку воєнного мистецтва, вказував Ф. Енгельс, крім економіки, визначається і такими факторами, як характер і мета війни, моральний дух армії, національні особливості і бойові традиції армії та народу, наявність школи видатних полководців і державних воєнних діячів.

У Енгельса органічно поєднуються глибокі воєнні знання з розумінням політичних завдань. На основі діалектичного методу він безпомилково передбачає перспективи розвитку військової справи, або результат тієї чи іншої війни. Знання законів розвитку воєнного мистецтва дозволили Енгельсу глибоко проникнути в суть війн, сучасником яких він був, і навіть дати науковий прогноз подіям.

Метод наукового передбачення з особливою силою виявився в його статтях, присвячених франко-пруській війні. У «Воєнних замітках», розглядаючи хід війни і можливості наслідків стратегічних маневрів воюючих сторін, Ф. Енгельс дав глибоко науковий аналіз подій, що швидко змінювалися. Він не тільки правильно визначив стратегічний план командуючого пруськими військами Мольтке, але й передбачив оточення і капітуляцію французьких військ у Седані і Меці. Так, задовго до битви в Седані Енгельс писав, що марш-маневр французької армії Мак-Магона з метою об'єднання з армією Базега приведе до повної поразки французів. Повністю підтвердилося і передбачення Енгельса про неминучий крах Франції Наполеона III.

Сила наукового передбачення, що визначалася застосуванням матеріалістичного методу до вивчення проблем війни і армії, глибокий аналіз основних суперечностей капіталістичного суспільства дозволили Енгельсу правильно визначити неминучість, розмах, характер і тривалість майбутньої світової війни.

У передмові до брошури Боркгейма Енгельс писав, що для Пруссії — Німеччини неможлива вже тепер ніяка інша війна, крім світової. І це була б світова війна небаченого раніш розмаху, небаченої сили. Від 8 до 10 млн. солдат душитимуть один одного і об'їдуть при цьому всю Європу до такого ступеня, як ніколи ще не об'їдали хмари сарани [10, 611—612].

Енгельс передбачив наслідки і перспективи майбутньої війни, вказав, що вона викличе розпад капіталістичного суспільства, приведе до загострення класової боротьби і кінець кінцем викличе крах експлуататорського класу. Цей ясний, точний кла-

совий науковий аналіз був названий В. І. Леніним «геніальним пророцтвом».

Появу нових форм ведення війни і бою, народження нової прогресивної військової науки і нових форм організації Енгельс пов'язував з перемогою нового, соціалістичного способу виробництва з переможними справедливими війнами пролетарських армій за встановлення соціалістичного ладу. У своїх працях він заклав і основи наукової історії війн і воєнного мистецтва. Значне місце він приділив, зокрема, воєнній історії російського народу, боротьбі Росії проти зовнішніх ворогів. Але, внаслідок недостатньої розробки у ХІХ ст. історії російської армії, Енгельс змушений був в окремих випадках брати фактичний матеріал в істориків, що нерідко припускали помилковий, а інколи і навмисне перекручений виклад історії. Це призводило до окремих неточностей в оцінці російського воєнного мистецтва. Але це не перешкоджало Енгельсу стати загальновизнаним воєнним теоретиком пролетаріату.

Треба відзначити, що Марксу і Енгельсу був чужий фаталізм, сліпе схилення перед дією об'єктивних законів. Вказуючи, що війна і військова справа розвиваються за об'єктивними законами, вони одночасно підкреслювали велику роль і суб'єктивних факторів, серед яких особливе місце відводилося здібностям полководця.

Яким би великим не було значення суб'єктивної волі в бойових операціях військ, все ж вона є фактором похідним. Особа вождя відбиває певні історичні фактори, у ряді яких важливе місце займає характер суспільного ладу, моральне обличчя народу, його культура та ідеологія, рівень розвитку науки і техніки.

Не заперечуючи ролі видатних діячів, Маркс і Енгельс застерігали проти всього що «відповідає марновірному схилянню перед авторитетами». Не окрема особа, писав Енгельс, якою б великою вона не була, творить історію, а історія, народ творять видатних людей. Особа, яка виділяється глибоким розумінням подій і вмінням відчувати нове в історичному процесі, може лише прискорити або сповільнювати хід суспільного розвитку, але вона неспроможна зробити того, що під силу лише народові.

Не применшуючи ролі полководця, Маркс і Енгельс на перше місце завжди ставили народ, його подвиги. Переконавши воно це показали на прикладі громадянської війни в Америці. Як відомо, Південні штати підготувалися до війни заздалегідь. У них був цілий ряд талановитих генералів. Проте Маркс і Енгельс геніально передбачали неминучість поразки рабовласницького Півдня. Вони виходили з того, що війна промислової Півночі була прогресивною, спрямованою проти вже давно віджилої системи рабства, за яку чіплялися Південні штати. Тому народ

підтримував таку війну, сприяв кількісному і якісному зміцненню армії Півночі. Робітники, наприклад, створювали окремі полки і роти, висували своїх командирів і воєначальників.

Важливий висновок про роль воєначальника в системі організації армії і в бойових операціях зроблений Енгельсом у праці «Анти-Дюрінг». «Не вільна творчість розуму» геніальних полководців,— писав він,— діяла тут революціонізуюче, а винахід кращої зброї та зміна солдатського матеріалу; вплив геніальних полководців у кращому разі обмежується тим, що вони пристосовують спосіб ведення бою до нової зброї і до нових бійців [3, 161].

Стратегія і тактика революційної боротьби знаходяться в прямій залежності від якості зброї і складу армії, тобто від факторів об'єктивних, обумовлених розвитком продуктивних сил і виробничих відносин. Іншими словами, нові способи ведення війни, стратегія і тактика, хоч і розробляються окремими військовими теоретиками і полководцями, є по суті продуктом творчості і народних мас, зокрема солдатів і матросів. Навіть у таких галузях військової справи, як стратегія і тактика, де, як стверджували буржуазні теоретики, виключна роль належить полководцям, не можна обійтися без народу. Але це зовсім не применшує значення воєначальників, а, навпаки, посилює його. Дійсний геній полководця проявляється лише тоді, коли він виражає інтереси народних мас, спирається на їх творчість.

У своїх працях, обґрунтованих на великому історичному матеріалі, Маркс і Енгельс, користуючись діалектичним методом, уперше науково сформулювали основні закономірності розвитку військової справи, способів і форм збройної боротьби (регулярних армій, повстанських загонів, народних повстань і національно-визвольних війн). Розроблена ними теорія збройного повстання пролетаріату, пізніше всебічно розроблена В. І. Леніним, була повністю використана робітничим класом Росії у збройній боротьбі проти царизму і капіталізму.

Маркс і Енгельс зробили і ряд інших важливих теоретичних висновків з воєнних питань: про роль воєнного фактора у війні, про міліцейську систему та ін. Значний інтерес являють собою висловлювання Маркса і Енгельса про вплив майбутньої пролетарської революції на розвиток армії та військової справи, про воєнну організацію комуністичного суспільства і можливість війн на захист соціалістичних держав. Енгельс передбачав, що нова революція, яка приведе до панування зовсім новий клас, обумовить і нові засоби. і нову систему ведення війн, порівняно з якою наполеонівська система виявиться застарілою і безсилою [12, 35]. Про армію соціалістичних держав Енгельс писав, що вона буде володіти нечувано страшенною силою. Воїни повинні стати сильнішими, інтелігентнішими, ніж ті, які може дати сучасне суспільство [12, 41].

Ці і багато інших проблем теорії війни й армії, воєнної історії і воєнного мистецтва, розроблених основоположниками пролетарського світогляду, є фундаментом марксистської воєнної науки. Але значення творів основоположників марксизму для військової справи не обмежується цим. Подібно до того, як Маркс і Енгельс створили теорію історичного матеріалізму, здійснили революційний переворот у суспільних науках, вони, створивши наукову воєнну теорію, зробили переворот у поглядах на розвиток всієї військової справи. Саме тому В. І. Ленін наполегливо закликав більшовиків вивчати спадщину Маркса і Енгельса, завжди посилався на їхні воєнні поради і сформульовані вимоги до керівників революційної армії.

Праці Маркса й Енгельса, їх вчення про пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату, воєнні поради відіграли важливу роль у розробці Леніним воєнних питань, у воєнній підготовці партії і робітничого класу до революції і захисту соціалістичної Вітчизни. Завдяки цьому пролетаріат ще до завоювання влади мав основи своєї майбутньої воєнної науки, що остаточно склалась з перемогою соціалістичної революції.

Воєнна спадщина Маркса й Енгельса, всебічно збагачена В. І. Леніним, є керівництвом до дії для робітничого класу і комуністів усіх країн і сьогодні. Великий знавець військової справи Ф. Енгельс був великим противником війн. Геніально передбачаючи можливість світової війни, він підкреслював що «соціалісти всіх країн стоять за мир» [5, 246]. Його турбувало те, що «війна спустошить Європу» і затримає перемогу революції. У статті «Політичне становище в Європі» він писав: «Коли б у Росії спалахнула революція, вона створила б сукупність найбільш сприятливих умов. А загальна війна, навпаки, відкинула б нас у сферу непередбаченого. Війну, якщо вона почнеться, будуть вести тільки з метою перешкодити революції» [4, 311—312].

Енгельс переконливо пояснював, чому комуністи «однаково зацікавлені в збереженні миру». Війна — це варварство, руйнування, масові жертви, до того ж трудящі повинні зрозуміти, що «саме їм треба буде оплачувати всі витрати війни». Таке ж ставлення до війни характерне і для В. І. Леніна.

Добре розуміючи зв'язок війни з політикою, а також те, що війна, на відміну від економічних криз, виникає не стихійно, а є продовженням політики реакційної буржуазії, Енгельс вважав, що пролетаріат повинен боротися проти мілітаризму і війни. Він ще у 1893 р. у статті «Чи може Європа роззброїтись?» підняв питання про роззброєння. «Я заявляю: роззброєння, а тим самим і гарантія миру, можливе» [5, 367].

Енгельс закликав робітничий клас капіталістичних держав боротися за роззброєння шляхом активних антимілітаристських виступів і тиску на свої уряди. Він навіть висунув досить оригінальний для того часу план скорочення постійних армій і стро-

ків військової служби. Енгельс вже тоді бачив ті суспільні сили, які піднімалися проти війни.

Треба завжди пам'ятати вказівку Леніна про те, що не можна повністю покінчити з війнами без знищення експлуататорських класів, які є винуватцями і організаторами несправедливих війн. Виходячи з висновку про неминучість війн в умовах класового антагоністичного суспільства та з того, що збройна боротьба взагалі, і збройне повстання пролетаріату проти буржуазії зокрема, є «особливим видом політичної боротьби», Маркс, Енгельс і Ленін серйозну увагу приділяли военним питанням. Ленін розробив воєнну програму партії в революції. Йому «належить історична заслуга в обґрунтуванні воєнної програми пролетарської революції» [19], ідеї якої були висунуті в роботах Маркса і Енгельса. Суть цієї програми полягає в тому, що пролетаріат не може домогтися свого визволення без революції, без насильного повалення панування експлуататорських класів, тому що буржуазія добровільно своєю владою не поступиться, а для захисту своєї держави і утримання влади вона має гігантський апарат насильства (армію, поліцію та інші каральні органи).

Перед фактом озброєння буржуазії, мілітаризацією капіталістичної держави робітничий клас, писав Ленін, не може і не повинен бути беззбройним. Пригнічений клас, який не прагне до того, щоб навчитися володіти зброєю, мати зброю, такий пригнічений клас заслужив би лише того, щоб з ним поводитися як з рабами.

Країни соціалізму і світовий комуністичний рух роблять усе можливе і необхідне, щоб запобігти новій світовій війні.

Міжнародна Рада комуністичних і робітничих партій у своєму рішенні закликає «всі миролюбні сили розгорнути боротьбу за радикальне скорочення воєнних бюджетів, за загальне і повне роззброєння під ефективним міжнародним контролем, з тим, щоб переключити засоби, які нині поглинає гонка озброєнь, на поліпшення життя трудящих, розвиток охорони здоров'я і освіти, на допомогу країнам, що розвиваються» [19].

У світі тепер існують досить великі сили, які спроможні не допустити розв'язування війни і забезпечити мир. Це Радянський Союз та інші країни соціалізму, робітничий клас капіталістичних країн, керований своїми комуністичними партіями, національно-визвольний рух і миролюбні нейтральні держави Азії, Африки і Латинської Америки. Великим фактором у боротьбі за мир став небачений в історії людства могутній анти-воєнний рух народних мас. Все більше розуміють небезпеку нової світової війни і все більше активно вимагають миру трудящі капіталістичних країн.

Всі, кому дорогий прогрес, завоювання світової цивілізації і комунізм, будуть невпинно боротися за відвернення війни, до

чого гаряче прагнув основоположник наукового комунізму, великий військовий теоретик і гуманіст, безстрашний борець за мир, вічно живий друг і вчитель людства — Фрідріх Енгельс.

Краткое содержание

В статье раскрывается многогранная военно-теоретическая деятельность Фридриха Энгельса, анализируются важнейшие военно-теоретические положения, разработанные Энгельсом и имеющие основополагающее значение в марксистском учении о войне и армии, военной теории пролетариата. Показывается также значение военных вопросов, разработанных Ф. Энгельсом, для революции и защиты социалистического Отечества.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.
5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22.
6. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27.
7. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29.
8. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 34.
9. К. Маркс и Ф. Энгельс. Избранные письма. М., 1953.
10. Ф. Энгельс. Избранные военные произведения. М., 1956.
- 11а. Ф. Энгельс. Избранные военные произведения. М., 1957.
11. Ф. Энгельс. Избранные военные произведения. М., 1959.
12. Ф. Энгельс. Избранные военные произведения, т. 1, М., 1941.
13. Воспоминания о К. Марксе и Ф. Энгельсе. Сборник. М., 1956.
14. Ленинский сборник, XII.
15. Ф. Меринг. Карл Маркс. История его жизни. М., 1957.
16. Г. Жомини. Очерки истории военного искусства, т. I, М., 1931.
17. Стратегия в трудах военных классиков, т. I, М., 1924.
18. Программные документы борьбы за мир, демократию и социализм. М., 1964.
19. «Правда», 18 июня 1969 г.

Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Проблеми національно-визвольного руху займають важливе місце в марксистсько-ленінському вченні. Основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс вперше науково обґрунтували місце і роль національно-визвольних рухів у світовому революційному процесі. У своїх працях вони розкрили джерела і причини національно-визвольних рухів, показали, що національний гніт оснований на приватній власності і що ліквідація його нерозривно пов'язана зі знищенням класової, соціальної нерівності.

Слід відзначити, що абсолютно безпідставними є твердження ідеологів буржуазії, ніби у К. Маркса і Ф. Енгельса не було чітких висловлювань з національного питання, ніби вони не виявляли належної уваги до національно-визвольної боротьби.

Навіть короткий аналіз поглядів на національно-визвольний рух друга і соратника К. Маркса — Ф. Енгельса переконливо свідчить про безпідставність подібних домислів.

К. Маркс і Ф. Енгельс, як відомо, жили в епоху утвердження капіталізму, формування національних держав у Європі, розгону колоніального гніту і розгортання національно-визвольних рухів. Будучи непримиренними борцями проти насильства й експлуатації, вони не могли не займатись творчою розробкою національно-колоніальних проблем. Їх твори є зразком послідовної, безкомпромісної боротьби проти колоніального гніту.

Ф. Енгельс, як і К. Маркс, протягом всього життя проявляв великий інтерес до національно-визвольних рухів. Йому належить більшість статей з цієї проблематики в «Новій рейнській газеті». В них ми знаходимо глибокий, науковий аналіз основних причин колонізаторської політики буржуазії, її змісту і перспектив розвитку.

На противагу буржуазним ідеологам, лідерам II Інтернаціоналу, які твердили про цивілізаторську місію Європи в колоніальних країнах, про нібито «вимушену» необхідність капіталістичних держав ставати господарями «нецивілізованих» наро-

дів, Ф. Енгельс у цілому ряді своїх праць доводить, що головним стимулом колонізаторської політики буржуазії є жадоба до наживи, що колоніальні загарбання стали важливою передумовою бурхливого розвитку капіталізму. «Відкриття Америки,— писав Енгельс,— було викликане жадобою золота, яка ще до цього гнала португальців в Африку...» [12, 392]. А в «Маніфесті Комуністичної партії» зазначається, що постійно зростаюча потреба в збуті продукції промислового виробництва «жене буржуазію по всій земній кулі» [I, 413].

Отже, не якісь там гуманні чи просвітительські цілі, як це твердили буржуазні ідеологи, змушували буржуазію звертати увагу на величезні території, заселені народами, що перебували на нижчому ступені розвитку, а прагнення мати додаткові ринки збуту, нові джерела сировини, одержувати якомога більше прибутків. Цікавим у зв'язку з цим є зауваження Енгельса в його праці «Подробиці штурму в Лакнау»: «Якщо розгнзудана солдатня, здійснюючи свій похід по Індії в ім'я цивілізації і гуманності, могла грабувати тільки рухому власність тубільців, то британський уряд який іде слідом за нею, захоплює також і їх нерухому власність» [4, 452].

Ці думки Енгельса продовжують звучати актуально і в наш час, бо ще й зараз робляться спроби з боку ідеологів неоколоніалізму прикрасити минуле колоніалізму, виправдати ідею «цивілізаторської місії» колонізаторів, показати колоніалізм, як неминучий етап у розвитку людства.

Ф. Енгельс постійно підкреслював, що експлуаторські класи у своєму прагненні поневолити інші народи не зупиняються ні перед якими злочинами. Вони широко застосовують підкупи, грабунки, насильство. В статті «Алжір» Енгельс, викриваючи жорстокість політики колонізаторів, писав: «Починаючи з моменту першої окупації Алжіру французами і до цього часу нещасна країна є ареною безперервних кровопролитів, грабежу і насильства ...фрунцузи вперто дотримуються цієї варварської системи ведення війни, всупереч усім нормам гуманності, цивілізації і християнства» [5, 100].

Причому К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали хижацький, загарбницький характер зовнішньої політики капіталістичних держав не лише у відношенні до народів Азії і Африки, але й до залежних країн Європи, що прагнули добитися своєї національної єдності і незалежності. В статті «Зовнішня політика російського царизму» Ф. Енгельс викриває російський, прусський і австрійський уряди — організаторів так званого «Священного союзу» — як душителів революційного і національно-визвольного руху в Європі. Він називає їх «Союзом трьох убивць Польщі».

З великою симпатією Ф. Енгельс ставиться до польського народу, що виступив на боротьбу за свою незалежність. «Поляки... підняли таке повстання,— говорить в статті «Європейські ро-

бітники в 1877 році», — що потрібні були всі сили імперії і вся лютість російських генералів, щоб потопити його в потоках крові» [7, 142]. Гостро засуджуючи реакційну політику російського самодержавства, Енгельс схвально відгукується про прогресивних діячів Росії, які підтримували національно-визвольну боротьбу поляків.

Характерно, що гаряче симпатизуючи боротьбі польського народу за свою самостійність, Ф. Енгельс разом з тим викривав загарбницькі плани панівних класів Польщі, їх намагання загарбати українські і білоруські землі.

Багато уваги Енгельс приділив викриттю австрійської і пруської монархій, які виступали як душителі національної свободи чехів, італійців, балканських слов'ян. У статті «Зовнішня політика Німеччини» Енгельс писав: «Німеччина стане вільною, в тій самій мірі, в якій дасть свободу сусіднім народам» [2, 155].

К. Маркс і Ф. Енгельс постійно підтримували національно-визвольну боротьбу ірландського народу, що протягом багатьох років боровся проти правлячих класів Англії, які прагнули перетворити цю країну в свою першу колонію. За ініціативою К. Маркса і Ф. Енгельса I Інтернаціонал надавав значну допомогу ірландцям в боротьбі за свою незалежність.

Вивчаючи досвід національно-визвольної боротьби ірландського народу, Енгельс довгий час працював над книгою «Історія Ірландії», в якій, як і в ряді інших праць, показав ту величезну роль, яку відіграла експлуатація трудящих Ірландії для збагачення англійських колонізаторів, для зміцнення капіталістичного способу виробництва в Англії. Виходячи з цього, він зробив висновок про необхідність в інтересах самого ж англійського пролетаріату підтримувати боротьбу ірландського народу за свою незалежність. В. І. Ленін називав це зразком того, як повинен ставитись пролетаріат нації, що пригноблює, до національно-визвольної боротьби народів колоній і залежних країн.

У творах К. Маркса і Ф. Енгельса ми знаходимо зразок класового, пролетарського підходу і до аналізу антиколоніальних виступів народів Азії і Африки. Так, коли в 1857 р. в Індії спалахнуло повстання проти англійських колонізаторів, К. Маркс і Ф. Енгельс відразу ж вмістили ряд статей в газеті «Нью-Йорк дейлі трибюн», в яких висловили своє співчутливе ставлення до боротьби індійського народу, аналізували хід, організацію, причини поразки цієї першої національно-визвольної війни.

Наголошуючи на тому, що повстання індійців було результатом невдоволення селянських мас, їх ненавистю до «незваних пришельців», Ф. Енгельс вказував на загальнонаціональний характер руху, його зв'язок з проявом загального невдоволення великих азіатських народів англійським пануванням. В перших спробах опору колонізаторам основоположники наукового кому-

нізму вбачали паростки могутньої антиколоніальної, національно-визвольної боротьби.

Викриваючи брудну роль англійських колонізаторів у розпалюванні «опіумної війни» в Китаї, підступну спробу Англії підкорити собі Афганістан і Персію, Енгельс підкреслював, що загарбницькі колоніальні війни приводять до руйнування стародавньої культури, до злиднів, розорення народів. У статті «Подоробиці штурму в Лакнау» він писав: «Протягом дванадцяти днів і ночей у Лакнау діяла не британська армія, а розгнуждана, п'яна, груба юрба, що розпалася на окремі зграї грабіжників. ...Розграбування Лакнау в 1858 р. залишиться вічною ганьбою для британської армії» [4, 452].

Ліквідація в колоніальних країнах патріархальних феодальних відносин розцінювалась Енгельсом як прогресивне явище, що сприяє розвитку революційного руху в цих країнах. Однак цей закономірний процес, за його висновком, «не дасть свободи народним масам і не поліпшить істотно їх соціального становища, бо і те, і друге залежить не тільки від розвитку продуктивних сил, але й від того, чи володіє ними народ» [3, 220]. Буржуазія, вказує Енгельс, ніколи не досягала прогресу, не примушуючи цілі народи йти тяжким шляхом крові і бруд, злиднів і принижень [3, 220].

У колоніалізмі К. Маркс і Ф. Енгельс вбачали одне з джерел сили європейського пролетаріату. Зруйнування колоніальної системи, на їх думку, повинне сприяти послабленню позицій експлуататорських класів, звідси вони роблять надзвичайно важливий висновок про тісний взаємозв'язок між революційним рухом робітничого класу в метрополіях і національно-визвольною боротьбою народів колоній і залежних країн. Цікавою в зв'язку з цим є думка Маркса, висловлена в одному з листів до Енгельса в період індійського повстання: «Індія з тим відливом людей і грошей, якого вона коштуватиме Англії, є тепер нашим найкращим союзником» [9, 205].

Велика заслуга К. Маркса і Ф. Енгельса полягає в тому, що вони вперше довели нерозривний зв'язок національного питання з боротьбою за демократію і соціалізм. В їх роботах, з одного боку, підкреслювалось, що боротьба пролетаріату проти колонізаторської політики своїх урядів є важливою умовою соціального визволення, а з другого боку, вказувалось, що національне питання не можна розв'язати без соціального визволення народів. У «Маніфесті Комуністичної партії» зазначалося: «В тій же мірі, в якій буде знищена експлуатація одного індивідуума іншим, буде знищена експлуатація однієї нації іншою» [1, 328].

У зв'язку з цим К. Маркс і Ф. Енгельс приділили велику увагу визначенню позицій робітничого класу щодо національно-визвольного руху, вихованню його в душі пролетарського інтернаціоналізму. Уже в їх перших працях, зокрема «Маніфесті»,

вказувалось, що однією з особливостей комуністів, на відміну від інших партій є те, що в боротьбі пролетарів різних націй вони виділяють і відстоюють загальні, незалежні від національності інтереси пролетаріату, що вони виражають інтереси руху в цілому.

Основоположники наукового комунізму постійно підкреслювали, що справді національні інтереси не суперечать інтернаціональним. За їх наполяганням в Маніфесті I Інтернаціоналу вказувалось на необхідність протиставити хижацькій, грабіжницькій політиці буржуазії політику пролетаріату, основу на братерському співробітництві пролетарів різних націй.

К. Маркс і Ф. Енгельс гостро виступили проти будь-яких проявів національної обмеженості, необґрунтованих посягань на гегемонію в робітничому русі. Так, у 1872 р. Енгельс на засіданні Генеральної ради Інтернаціоналу різко засудив спробу Британської Федеральної ради підпорядкувати собі ірландські секції. Подібне прагнення розцінювалось ним, як спроба виправдати й увічнити панування завойовника під прикриттям інтернаціоналізму [6, 73]. Ірландці, писав він, повинні «входити до Товариства тільки, як рівноправні» і мати свою самостійну національну організацію.

Думки Ф. Енгельса про важливість встановлення правильних відносин між пролетарськими партіями, про єднання національних і інтернаціональних інтересів в діяльності кожної комуністичної партії не втратили цінності і в наші дні.

Критикуючи проект Готської програми, Ф. Енгельс у листі до А. Бебеля (1875 р.) вказував на неправильне трактування принципу пролетарського інтернаціоналізму, на відсутність у проекті вказівки про обов'язки німецького пролетаріату і його партії щодо інших народів. Він пропонував доповнити проект положенням про те, що німецька робітничка партія «усвідомлює свою солідарність з робітниками всіх країн і завжди готова буде виконувати і надалі, як виконувала досі, обов'язки, що випливають з цієї солідарності» [7, 5].

У «Німецькій ідеології» К. Маркс і Ф. Енгельс викривали дрібнобуржуазну сутність німецького націоналізму. Ідею молодогегельянців про світове панування «німецького національного духу» вони називали філософським шарлатанством. К. Маркс і Ф. Енгельс зробили багато, щоб викоринити з свідомості німецьких пролетарів реакційну ідею про якусь «особливу німецьку місію».

У працях основоположників наукового комунізму дана гостра критика таким проявам націоналізму, як расизм, шовінізм, панславизм, космополітизм. У них підкреслюється, що всі різновиди націоналізму використовуються експлуататорськими класами для того, щоб отруїти свідомість робітників, підірвати їх єдність.

В одному з виступів на засіданні Генеральної ради I Інтер-

націоналу Енгельс, зупиняючись на взаємовідносинах між ірландськими секціями і Британською федеральною радою, підкреслював, що розпалюваний буржуазією «антагонізм між ірландськими і англійськими робітниками в Англії завжди був одним з наймогутніших засобів, за допомогою якого підтримувався класове панування в Англії» [6, 73].

Важливість і актуальність цієї думки Ф. Енгельса не викликає сумніву, адже і зараз націоналізм, розпалювання ворожнечі між народами є одним з важливих засобів здійснення політики сучасного неоколоніалізму. В документах міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій у Москві (1969 р.) зазначалося: «Заохочуючи реакційний націоналізм, імперіалізм викликає незгоди в середині країн, які розвиваються, і вносить розкол між ними» [15, 5]. Життя переконливо підтвердило правильність положення Ф. Енгельса про те, що лише повна перемога робітничого класу над буржуазією забезпечить подолання всіх національних конфліктів, ворожнечі між народами.

К. Маркс і Ф. Енгельс наголошували на фальшивому характері націоналізму експлуататорських класів, його корінній відмінності від справді національних почуттів трудящих. Так, Енгельс вказував на реакційну, зрадницьку роль щодо свого народу верхівки польської шляхти, яка за його виразом, «засвоїла собі один метод — продаватися Росії» [10, 268]. Не заперечуючи певної позитивної ролі національної буржуазії у визвольному русі, К. Маркс і Ф. Енгельс постійно підкреслювали, що вона понад усе ставить свої приватновласницькі, егоїстичні інтереси, заради яких готова піти на будь-яку зраду.

Вожді світового пролетаріату не тільки теоретично розробляли тактику робітничого класу у вирішенні національних проблем, а й самі брали участь в організації мітингів, масових демонстрацій, спрямованих проти колонізаторської політики буржуазії. Так, 24 жовтня 1869 р. в Лондоні відбувся підготовлений І Інтернаціоналом масовий виступ робітників під лозунгом «Справедливість для ірландців!». Аналогічні демонстрації організовувались і на захист інших народів.

К. Маркс і Ф. Енгельс були організаторами відзначення знаменних дат в історії національної боротьби поляків, ірландців, угорців та інших народів. Створений і організований ними І Інтернаціонал піднімав робітничий клас на боротьбу за національну незалежність і свободу народів усіх континентів.

Під впливом діяльності І Інтернаціоналу поступово звільнялись від помилок у розумінні своїх інтернаціональних обов'язків французькі робітники. Відмовившись від спроби окремих французьких діячів І Інтернаціоналу довести правомірність підпорядкування окремих народів «зразковій французькій нації», пролетаріат Франції розгорнув боротьбу за підтримку національно-визвольних рухів польського та італійського народів,

оголосив протест проти посилення французьких військ для придушення повстання гарібальдійців.

З позицій органічної єдності демократичних, соціальних завдань з національними К. Маркс і Ф. Енгельс підходили і до вирішення проблем про перспективи національно-визвольної боротьби. В праці «Принципи комунізму» Енгельс, наголошуючи на революційній ініціативі робітників розвинених капіталістичних країн, писав: «Коли тепер в Англії або у Франції робітники себе визволять, то в усіх інших країнах це повинно викликати революції, які рано чи пізно приведуть також і там до визволення робітників» [1, 315].

Через деякий час під впливом зростаючої боротьби народів колоній і залежних країн Ф. Енгельс починає надавати самостійного значення національно-визвольному рухові. Так, в одному з листів до Карла Каутського (1882 р.) він зазначав: «Індія, можливо, вчинить революцію, навіть дуже ймовірно... Те ж саме може відбутися ще і в інших місцях, наприклад, в Алжирі і в Єгипті, і для нас це було б, безперечно, найкраще. У нас буде досить роботи у себе дома» [11, 286].

Актуальне значення має в наші дні передбачення К. Маркса і Ф. Енгельса про можливість, за їх виразом, «скороченого» шляху переходу відсталих в економічному відношенні країн до соціалізму. Необхідною умовою такого переходу Енгельс вважав допомогу і підтримку з боку країн, у яких «здійсниться переможна пролетарська революція» [6, 523].

Вчення основоположників наукового комунізму про перспективи визвольної боротьби та інші проблеми національно-визвольного руху знайшли дальшу розробку в творах В. І. Леніна, в партійних документах, рішеннях міжнародних Нарад комуністичних і робітничих партій. Вивчаючи особливості національно-визвольної боротьби в епоху імперіалізму і соціалістичних революцій, В. І. Ленін довів закономірність переходу раніше колоніальних і залежних країн до соціалізму, минуючи капіталізм.

Основоположники марксизму-ленінізму вірили, що колоніальні народи при братерській підтримці міжнародного робітничого руху доб'ються свободи. Їх надії виявились пророчими. Зараз близько 99% населення й 97% територій колишніх колоніальних країн припадає на національні держави. Колоніальна система, яка створювалась віками, під натиском національно-визвольного руху потерпіла повний крах. Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій (1960 р.) оцінювала це як «друге за своїм історичним значенням явище після створення світової системи соціалізму» [14, 64].

Актуально звучать нині ідеї основоположників наукового комунізму про єдність міжнародного робітничого і національно-визвольних рухів. Ідеологи буржуазії, різного роду ревізіоністи

прагнуть довести «застарілість» лозунга інтернаціональної єдності, вперше проголошеного К. Марксом і Ф. Енгельсом. Вони з усіх сил прагнуть протягнути ідею про відсутність спільності корінних інтересів трудящих різних країн і континентів. У боротьбі проти цих і подібних концепцій буржуазного шовінізму, націоналізму і космополітизму дійовою зброєю є ідеї Ф. Енгельса про необхідність єдності дій світового пролетаріату. Як зазначалося на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій у Москві (1969 р.) взаємна підтримка, тісне згуртування, єдність усіх прогресивних сил є важливою запорукою перемоги національно-визвольних рухів, головною умовою економічного і соціального прогресу країн, що стали на шлях самостійного розвитку. Проголошений Ф. Енгельсом у 1874 р. лозунг «Не може бути вільним народ, що пригнічує інші народи!» став програмним для всього міжнародного комуністичного руху.

Краткое содержание

В статье особое внимание уделено раскрытию взглядов Ф. Энгельса на такие важные проблемы национально-освободительного движения, как причины и цели колониальной экспансии, взаимосвязь национально-освободительного и рабочего движения, перспективы освободительной борьбы народов и др. Подчеркивается актуальность и важность идей и мыслей Ф. Энгельса для современного этапа национально-освободительного движения.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 9.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12.
5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 14.
6. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18.
7. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19.
8. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28.
9. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29.
10. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 30.
11. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 35.
12. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37.
13. В. І. Ленін, Твори, т. 31.
14. Програмные документы борьбы за мир, демократию и социализм. М., 1961.
15. Документи міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій.— Москва, червень 1969 року. К., 1969.

Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО СПАДКОЕМНІСТЬ У РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

Величезний таланти соратника Маркса проявився в багатьох питаннях революційної теорії. Наша теорія — не догма, підкреслював Енгельс, а роз'яснення процесу розвитку, який містить у собі ряд послідовних фаз.

Основоположникам наукового комунізму чужа історична схематика, тому в їхніх творах немає місця магичним формулам подібним до концепцій Шпенглера, Тойнбі, Нортрона та ін., які вважали, що кожна культура являє собою самостійну замкнену систему. Цілком очевидно, що при такій побудові всесвітньої історії разом з відкиданням історичної спадкоємності у розвитку світової культури відкидається також і закономірність суспільного прогресу.

У цільній і стрункій системі Маркса й Енгельса ми знаходимо глибоко аргументовану, перевірену життям теорію соціального прогресу, в тому числі і світової культури, яка розвивається за складними законами діалектики.

На противагу гегелівській ідеалістичній діалектиці К. Маркс і Ф. Енгельс розглядали спадкоємність як необхідний прояв безконечного процесу саморозвитку матерії, як об'єктивну закономірність буття. Якщо Гегель пов'язує спадкоємність з саморозвитком абсолютної ідеї і тим самим заперечував розвиток всього органічного і неорганічного світу, то класики марксизму, розвиваючи матеріалістичну діалектику у сфері суспільного життя, всебічно показали, що спадкоємність — це зв'язок між різними етапами або ступенями розвитку, під час якого зберігаються окремі сторони або моменти попереднього розвитку. Іншими словами спадкоємність — це зв'язок теперішнього з минулим і майбутнім, під час якого утримуються позитивні сторони і зникають застарілі, віджилі.

Виступаючи, як основа розвитку і заперечуючи все віджиле, спадкоємність здійснюється від одного рівня (нижчого), до дру-

гого (вищого). Отже, марксистське розуміння спадкоємності протилежне метафізичній концепції, яка визнає заперечення без розвитку, без переходів від одного якісного стану до другого.

Маркс і Енгельс вчили, що необхідно враховувати наявну різницю між «спадкоємністю взагалі» і «спадкоємністю історичною», тому що на спадкоємність у суспільному житті, на поступальному розвитку культури завжди впливає свідомо діяльність людей, тоді коли у природі вона здійснюється стихійно. Ось чому в процесі розвитку суспільства і нагромадження культурних цінностей відбувається безперервне зростання ролі свідомо поставленої мети. Дійсно, в культурі важливо не все відкинути з того, що було нагромаджено раніше, а зберегти все позитивне і тим самим забезпечити ефективність розвитку, визначити її цінність у суспільному прогресі.

Розкриваючи прогрес розвитку людського суспільства, класики марксизму вперше показали, що матеріальною основою суспільного прогресу є певна сума продуктивних сил, що одержується в спадщину кожним новим поколінням, і відносини людей, які історично склалися в процесі виробництва, обміну, розподілу і споживання, «які хоч, з одного боку, і видозмінюються новим поколінням,— говорили Маркс і Енгельс,— але, з другого боку, диктують йому його власні умови життя і надають йому певного розвитку, особливого характеру» [1, 35].

Класики марксизму довели, що історична спадкоємність є найважливішою закономірністю розвитку світової культури. Під спадкоємністю у світовій культурі вони розуміли складний етап розвитку, в процес якого відпадає попереднє, що віджило і зберігається все прогресивне, що було нагромаджене на попередніх ступенях історичного розвитку. Так вони прийшли до важливого висновку, що світова культура не є якоюсь безпосередньою даною річчю, а історичним продуктом, результатом діяльності цілого ряду поколінь, кожне з яких стояло на плечах попереднього [1, 40].

Одночасно Маркс і Енгельс показали, що спадкоємність, будучи необхідною умовою будь-якої форми змін, треба завжди розглядати конкретно-історично.

К. Маркс у своїх підготовчих рукописах «До критики політичної економії» (1857—1858 рр.) вказував, що можна апріорно визначити культурний рівень будь-якого народу, знаючи лише з якого металу — золота, міді, срібла чи заліза — він виготовляє свою зброю, знаряддя, прикраси.

Розвиваючи цю думку Маркса, Ф. Енгельс дослідив перші кроки розвитку людської культури. Так, у статті «До історії древніх германців» він показує, як після другого зледеніння на європейському, африканському й азіатському континентах з появою людини починає розвиватися культура. Знаряддя цієї епохи, пише він, вказують на досить низький ступінь культури,

всі вони зроблені з кременю. Повсюдне поширення однотипної культури дають підставу вважати цей період в історії дуже тривалим. Примітивні вироби цих людей найбільше зустрічаються лише в нижчих шарах відкладень ґрунту. Над цим шаром є друге нашарування, яке містить в собі знаряддя пізнішої епохи. Ці знаряддя зроблені вже з набагато більшим умінням і притому з різноманітного матеріалу, пише далі Енгельс. Вони вже більш цілеспрямовані щодо задуму і виконання.

Розкриваючи діалектику спадкоємності культури, Енгельс у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави» показує, як Гомер в «Іліаді» всебічно вихваляє розквіт вищого ступеня варварства. Відомо, що греки перенесли з варварства в цивілізацію удосконалені знаряддя праці, розвинену обробку металів, яка втілилась у художнє ремесло, зачатки архітектури як мистецтва, міфологію й епос, легенди і перекази, могутньо впливаючи на весь людський рід [4, 31].

Жорстоке античне рабство було історично необхідним, прогресивним явищем, яке сприяло розвитку рабовласницької формації. Рабство дало можливість здійснити поділ праці між землеробством і промисловістю і створити таким чином необхідні умови для розквіту древньої грецької культури. Енгельс у зв'язку з цим відзначає, що «без рабства не було б грецької держави, грецького мистецтва і грецької науки; без рабства не було б і Римської імперії. А без того фундаменту, який заклали Греція і Рим, не було б і сучасної Європи» [3, 175].

Історія розвитку античного світу свідчить про те, що тогочасне людство створило високу життєстверджуючу культуру і мистецтво. За виразом Енгельса, воно стверджувало громадськість, мало відкрито суспільний характер, у художньо досконалих образах розкривало фізичну і духовну красу і велич людини.

В епоху середньовіччя зникають ідеали античного світу. Живопис, архітектура, скульптура гублять риси громадськості, краса реального людського тіла здається майстрам середньовіччя вже непотрібною. На все мистецтво накладає свою тяжку, задушливу печать релігія. Основні життєві уявлення в більшій своїй частині виражаються за допомогою умовностей, символів, алегорій (добродітності, гріха тощо). В скульптурі з'являються витягнені, позбавлені вагомості фігури. Але середньовіччя не було кроком назад в історії. Людство як і раніше забезпечувало свій поступальний суспільний розвиток, створювало нові матеріальні і духовні цінності, вдосконалювало свої знання, навички і досвід в усіх сферах життєдіяльності.

На кінець середньовіччя виробництво стало більш масовим, удосконаленим, різноманітним, широкого розвитку набула торгівля, наука, загальна освіта. Ф. Енгельс в «Діалектиці природи» відзначає, що «разом з піднесенням Константинополя і падінням Рима закінчується древність. З падінням Константинополя нероз-

ривно зв'язаний кінець середньовіччя. Новий час починається з повернення до греків.— Заперечення заперечення!» [3, 472].

В епоху Відродження, коли в Європі почався розквіт культури — науки, техніки, мистецтва і літератури, — багато чого, що було створено в античну епоху, відродилось знов до життя і ніби повторилось у зовсім інших історичних умовах. Істотним для цього періоду є те, що на зміну церковній моралі, далекому від життя ідеалу людини середньовіччя (аскету-монаху, рицарю з його покірливістю) приходить новий ідеал — ідеал яскравої, сильної особи. Діячів нової культури вже цікавить не бог, а людина і її практичні справи. При цьому все позитивне, прогресивне, цінне в культурній спадщині минулого зберігається, збагачується, поширюється серед держав.

Хоч культура епохи Відродження і повернулась до класичних античних зразків, але разом з тим вона перевищила їх багатством змісту і майстерності, знанням анатомії тіла людини, законів перспективи, глибиною розкриття таємниць природи тощо. Представники молодой буржуазії висували різноманітні теорії суспільного прогресу, своєрідно розкривали роль складових частин культури у ствердженні капіталістичного ладу. «Це був, — говорив Енгельс, — найбільший прогресивний переворот з усіх пережитих до того часу людством» [3, 326].

Ведучи боротьбу проти церковно-феодальної ідеології, буржуазні просвітителі XVIII ст. намагались усунути недоліки старого суспільства, замінити його релігійну догматику і схоластичні методи мислення ідеями добра, справедливості, свободи, новими звичаями, політикою, побутом, новими науковими знаннями і відношенням до культурних цінностей. Але і тут, як і в попередні епохи, культура не стала доступною народу, вона була узурпована привілейованою частиною суспільства.

Важливо враховувати, що класики марксизму завжди пов'язували виникнення і розвиток культури з процесом поділу праці і класової диференціації суспільства. Але в будь-якій експлуататорській державі між культурою і суспільством, між «елітою» (цією привілейованою верхівкою, що прибрала до своїх рук монополію розумової праці) і народними масами існує глибокий розрив, відбувається нестримне викривлення і відчуження духовної діяльності.

Антагоністичний характер виробничих відносин у класовому суспільстві з його основною суперечністю приводить до відчуження культури від її справжнього творця — трудящих мас. З цим відчуженням пов'язана нерівність у розподілі і споживанні культурних благ між експлуататорами і експлуатованими.

Ця суперечність обумовлює і специфічний характер спадкоємності в розвитку духовної культури антагоністичного суспільства. Це виражається, зокрема, в тому, що кожен експлуататорський, пануючий клас у суспільстві розглядає цінності духовної

культури з своїх класових, прагматичних позицій. Не секрет, коли нові класи приходять до влади, вони відіграють прогресивну роль на певному етапі історичного розвитку, оскільки використовують і створюють такі культурні цінності, які мають прогресивне, неминуче загальнолюдське значення. Але з розвитком суспільства від нижчих форм до вищих спостерігається необоротний процес: класи, будучи раніше прогресивними, уступають місце класам, що відповідають новим об'єктивним вимогам історичного прогресу. При цьому класова оцінка культурної спадщини у відмиращих класів все менше співпадає з загальнолюдським змістом, своєкорисливі інтереси беруть верх над об'єктивно необхідним процесом розвитку людського суспільства. Отже, відношення до спадкоємності може бути за своєю спрямованістю і результатами не тільки прогресивним, але й реакційним, не тільки позитивним, але й негативним [8, 60, 81].

Відчуження культури від мас, що виражається в протилежності між розумовою і фізичною працею, в монополії пануючих класів на інтелектуальну діяльність було до певного періоду, за словами Енгельса, необхідною умовою розвитку духовного життя суспільства й історичного прогресу в цілому. Але вже тоді, коли в надрах буржуазного суспільства пануючій культурі все більш починають протистояти розвинені елементи демократичної і особливо соціалістичної культури, дана необхідність відпадає, нерівність, яка тут є, не тільки стає зайвою, «але й перешкодою для економічного, політичного і інтелектуального розвитку» [3, 277].

У праці «До житлового питання» Ф. Енгельс, критикуючи прудонівський дрібнобуржуазний соціалізм, звертає увагу на те, що буржуазне суспільство вже створює всі необхідні умови для того, щоб «при розумному поділі праці між усіма не тільки виробляти в розмірах, які забезпечили б достаток предметів споживання для всіх членів суспільства і для багатого резервного фонду, але й дати кожному досить вільного часу для сприймання всього того, що дійсно цінне в історично успадкованій культурі — науці, мистецтві, формах спілкування і т. д., — і не тільки для сприймання, але й для перетворення всього цього з монополії пануючого класу в загальне надбання всього суспільства і для дальшого розвитку цього надбання» [2, 211]. Ф. Енгельс зробив висновок, що перешкодою на цьому шляху є пануючі класи, які всіляко стримують як розвиток продуктивних сил, так і різні форми культурного розвитку трудящих.

Марксизм-ленінізм показав, що лише шляхом соціалістичної революції можна буде подолати нерівність у розподілі й використанні культурних цінностей і благ, ліквідувати найглибші основи всіх форм відчуження, відкрити широкий простір для всебічного творчого розвитку кожної особи, примножити і розвинути досягнення світової культури.

Ф. Енгельс неодноразово підкреслював, що політичний рух робітничого класу неминуче приведе робітників до свідомості того, що в них немає іншого шляху крім соціалізму. І соціалізм лише тоді буде силою, коли він стане політичною метою боротьби робітничого класу, коли пролетаріат з «класу в собі» перетвориться у «клас для себе», тобто встановить диктатуру пролетаріату.

І коли питання про революцію постало на порядок денний і перед робітничим класом Росії було поставлене практично-політичне питання про те, що робити зі всією культурною спадщиною, яка нагромаджена попередніми поколіннями, то В. І. Леніну довелося не тільки розвивати далі марксистське вчення про культуру, але й захищати його від різноманітних нападків з боку його ворогів. Він повністю викрив ворогів марксизму, які намагалися доказати, що марксистки нігілістично ставляться до культурних досягнень.

Так, ще в кінці минулого століття народники твердили, що марксистки не бажають підтримувати будь-який спадковий зв'язок з минулим і рішуче відмовляються від спадщини. В. І. Ленін викрив ці наклепи у 1897 р. у статті «Від якої спадщини ми відмовляємося?». «Учні,— писав про російських марксистів В. І. Ленін,— охороняють спадщину не так, як архіваріуси охороняють старий папір. Охороняти спадщину — зовсім не значить ще обмежуватися спадщиною...» [5, 474].

В. І. Ленін, розвиваючи марксистську діалектику про спадкоємність у розвитку культури, також звертав увагу на те, що спадкоємність є не просто механістичне використання культурної спадщини минулих поколінь, вона обов'язково включає в себе момент критичного аналізу і творчого перетворення. Отже, суть спадкоємності і розвитку духовної культури треба розглядати в нерозривній органічній єдності, з одного боку, як використання нагромаджених минулими поколіннями культурних цінностей, а з другого — як критичний аналіз і творча переробка цих цінностей.

У таких працях, як «Пролетарська організація і партійна література», «Про пролетарську культуру» та ін. В. І. Ленін творчо обґрунтував особливості становлення і розвитку соціалістичної культури. Він багато разів підкреслював, що соціалістична культура виникає не на голому місці, а її появі передуює історія людства. Він вчив молодь, що «марксизм аж ніяк не відкинув найцінніших завоювань буржуазної епохи, а, навпаки, засвоїв і переробив усе, що було цінного в більше ніж двохтисячолітньому розвитку людської думки і культури» [7, 279].

Як ніколи, ідея спадкоємності гостро постала перед трудящими нашої країни, які першими почали будувати соціалізм. «Без спадщини капіталістичної культури,— говорив Ленін,— нам соціалізму не побудувати» [6, 131], необхідно «навчити маси буду-

вати (соціалістичну культуру.— Д. С.) з капіталістичних цеглин» [6, 51]. Він неодноразово підкреслював, що це завдання потребує «величезної праці», оскільки буржуазна культура створювалась для меншості і часто була засобом експлуатації більшості. Тому процес спадкоємності передбачає не простий розвиток культурної спадщини минулого, його цілковите засвоєння, а класово-партійний підхід до нього, проникнутий ідеями диктатури пролетаріату.

Всі попередні суспільно-економічні формації К. Маркс і Ф. Енгельс називали передісторією людства. Дійсна ж історія людства, що забезпечує всебічний розвиток кожної особи на основі використання всіх надбань культури, починається з встановленням комуністичної формації.

Краткое содержание

В статье рассматриваются важнейшие положения Фридриха Энгельса о сущности и роли исторической преемственности в развитии мировой культуры, о двояком характере преемственности — прогрессивном и реакционном — в классово-антагонистическом обществе, о необходимости на основе социалистической революции преодолеть отчуждение трудящихся масс от культуры.

Анализируя поступательное развитие культуры, автор акцентирует внимание на вопросе о том, что только в условиях социализма можно приобщить всех трудящихся к завоеваниям мировой культуры, приумножить культурные ценности, способствовать формированию единой коммунистической культуры.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 2.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 29.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
8. Э. А. Баллер. Преемственность в развитии культуры. М., 1969.
9. Коммунизм и культура. М., 1966.

Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО ІНТЕРПРЕТАЦІЮ

Ф. Енгельс як один з основоположників марксистсько-ленінського вчення передбачив розвиток не тільки сучасних йому наукових проблем у галузі логіки наукового дослідження, але й проблему виникнення нових проблем. Нині, коли зростання наукової інформації набуло небувалих темпів, твори Енгельса залишаються для нас методологічною основою для постановки нових проблем і переведення їх у теоретичні системи.

Однією з найактуальніших проблем у галузі логіки наукового дослідження є інтерпретація. Вона набуває особливо важливого значення, адже у вік науково-технічної революції наука може випереджати потреби виробництва. Наукова думка починає розвиватись у сфері логіки, ніби відриваючись від дійсного свого застосування у виробництві. Прикладом цього може бути геометрія Лобачевського, гіпотетична теорія кварків. Відомо, що кварки вже мають логічне «право» на існування і в той же час поки не знаходять практичного ствердження. В цьому випадку особливо важливого значення набуває інтерпретація кожного терміна такої «чистої» (назвемо її так, як це робив Енгельс) теорії. Створюється враження ніби об'єктивний світ повинен узгоджуватись з поняттями такої «чистої» теорії.

«Але, як і в усіх інших галузях мислення,— пише Ф. Енгельс,— закони абстраговані від реального світу, на певному ступені розвитку відриваються від реального світу, протиставляться йому як щось самостійне, як закони, що з'явилися іззовні, з якими світ повинен узгоджуватись. Так було з суспільством і державою, так, а не інакше, *чиста математика застосовується* згодом до світу, хоч вона взята з цього самого світу і тільки виражає частину властивих йому форм зв'язків,— і *якраз тільки* тому і може взагалі застосовуватись...

Математичні аксіоми являють собою вирази надзвичайно бідного розумового змісту, що його математика змушена запозичити у логіки» [1, 37—38]. Але в пізнанні абстракцій «чистої» науки необхідна конкретизація, тобто інтерпретація термінів, як зна-

ків предметів дослідження в новій сфері об'єктивної дійсності.

«На цих убогих положеннях,— пише Ф. Енгельс про аксіоми «чистої» науки,— ні в математиці, ні де-небудь в іншій галузі далеко не зайдеш. Щоб посунутися далі, ми повинні взяти реальні відношення, відношення і просторові форми, абстраговані від дійсних тіл. Уявлення про лінії, поверхні, кути, многокутники, куби, кулі і т. д.— всі вони абстраговані від дійсності, і потрібна чимала доза ідеологічної наївності, щоб повірити математикам, ніби перша лінія утворилась від руху точки в просторі, перша поверхня — від руху лінії, перше тіло — від руху поверхні і т. д. Навіть мова повстає проти цього. Математична фігура трьох вимірів називається тілом, *corpus solidum* латинською мовою, отже — навіть відчутним на дотик тілом, і, таким чином, вона має назву, взяту зовсім не з вільної уяви розуму, а грубої дійсності» [1, 38].

Як бачимо, Ф. Енгельс підкреслює той момент, що необхідна інтерпретація аксіом «чистої» науки не тільки конкретними предметами об'єктивної дійсності, відображеними у вигляді концептів¹ і репрезентованими певними знаками, але й поняттями про ці аксіоми. Але всі інтерпретанти (тобто поняття про предмети і поняття про останні поняття) конкретизують відображення «грубої дійсності», репрезентованої «убогими положеннями», аксіомами «чистої» науки.

Успішний розвиток наукового дослідження можливий лише за умов, на які вказує Енгельс. Тобто, щоб термін «чистої» науки, яка претендує на розвиток, інтерпретувався не тільки предметами об'єктивної дійсності, як денотатами², але й поняттями про поняття. Крайності з цього положення приводять до емпіризму або схоластики. Емпіризм за інтерпретацію термів теоретичних систем вважає лише результати експерименту (лише емпірична інтерпретація має наукове «право» на існування). Схоластика, навпаки, інтерпретує терми «чистої» науки тільки іншими поняттями, які не є прямим відображенням досвіду в свідомості дослідника. За це якраз і критикує Енгельс Дюрінга, який інтерпретував терми теорії не денотатами, а іншими термами, що не мають реальних прообразів у дійсності. «Не встигли ми прочитати й шести рядків,— пише Енгельс,— як пан Дюрінг за допомогою «нашої єдиної мислі» перетворив уже *одність* буття в його *єдність*» [1, 40]. Таким чином, пусті інтерпретанти дають пусті теорії.

Отже, завданням дослідника є необхідність інтерпретувати терми такими денотатами, які є відображенням дійсно існуючих предметів. «...Мислення,— підкреслює Енгельс,— якщо воно не робить промахів, може об'єднати елементи свідомості в якусь

¹ Під концептом будемо розуміти ту інформацію, яку зосереджує знак (певного відображення предмета в теоретичній системі).

² Денотат — значення предмета, відображеного в теоретичній системі у вигляді знака.

єдність лише в тому разі, якщо в них або в їх реальних-прообразах ця єдність уже *до цього існувала*. Від того, що щітку для взуття ми зачислимо в єдину категорію з ссавцями,— від цього у неї ще не виростуть молочні залози» [1, 41].

Під виразом «мисль, якщо вона не робить промахів», Ф. Енгельс розуміє таку думку, яка веде до істини. Інакше кажучи, засоби пізнання (тобто й інтерпретація), якщо вони в теорії логічно правильно застосовуються, повинні вести до пізнання істини.

Але ж як бути з такими теоріями, які неможливо конкретизувати експериментом у даний час? Мабуть питання про те, чи є вони істинні, залишається відкритим до того часу, поки людство в процесі практичної діяльності не проінтерпретує їх експериментом (це стосується і неевклідової геометрії Лобачевського, і гіпотетичної теорії кварків й інших існуючих теорій, що до цього часу не проінтерпретовані результатами експерименту). Але це не значить, що такі теорії не є істинними. В історії розвитку науки відомо багато теорій, які довгий час залишалися лише у вигляді логічно несуперечливих систем категорій без експериментального підтвердження. Наприклад атомізм Демокріта. Чому ж такі теорії зберігають «життєвість» протягом довгого часу? Мабуть тут справа в особливостях самих теорій і в першу чергу в тому, наскільки вони логічно істинні. Таким чином, логічна істинність (як правильність і сукупність методів досягнення останньої) є ніби умовою існування експериментально не проінтерпретованої наукової теорії. Метою кожної такої теорії є досягнення фактичної істини.

Відповідний факт допомагає встановити, чи істинна така гіпотетична теорія, чи ні. Але тільки відповідний, а не будь-який факт, може бути практичним моментом встановлення істинності гіпотетичної теорії. «Істина і заблудження,— зазначає з цього приводу Енгельс,— подібно до всіх логічних категорій, які рухаються в полярних протилежностях, мають абсолютне значення тільки в границях надзвичайно обмеженої області» [1, 87]. Таким чином, наукова теорія, стверджена відповідним фактом, залишається істинною лише в межах цього або подібних фактів.

У процесі практичної діяльності людина знаходить якийсь новий факт, який робить неможливим попередній спосіб пояснення, інтерпретації з точки зору існуючої експериментально ствердженої наукової теорії. З цього моменту виникає необхідність у нових методах інтерпретації, які спиралися б лише на обмежену кількість фактів і відповідних термінів. Так створюються умови для трансформації «старої» наукової теорії в «нову».

«Спостереження,— пише Ф. Енгельс,— відкриває який-небудь новий факт, що робить неможливим старий спосіб пояснення фактів, належних до тієї самої групи. З цього моменту виникає потреба в нових способах пояснення (тут факти інтерпретуються

новими термінами.— *I. В.*), яка спирається спершу тільки на обмежену кількість фактів і спостережень. Подальший дослідний матеріал приводить до очищення цих гіпотез, усуває одні з них, виправляє другі, поки, нарешті, не буде встановлений у чистому вигляді закон. Коли б ми захотіли чекати, поки матеріал буде готовий *у чистому вигляді* для закону, то це означало б припинити доти мисляще дослідження, і вже через одне це ми ніколи не дістали б закону» [1, 515].

Така теорія, будучи фактично істинною, набуває логічної істинності на основі нових термінів і нових (а інколи старих) правил її побудови. Таким чином, у даному разі фактична істинність теорії є умовою досягнення її логічної істинності.

Так, можна простежити як у процесі трансформації теорій змінюються функції логічної і фактичної істинностей, як умов встановлення однієї на основі іншої.

Отже, вчення Енгельса має велике значення для сучасної науки і особливо в зв'язку з інтенсивним процесом математизації й аксіоматизації теоретичних сфер наук. Останнє привело до цікавого ґносеологічного явища: розщеплення процесів встановлення фактичної істинності певного наукового положення і значення¹ наукових термінів, з яких це положення складається.

У зв'язку з цим виникає важливе завдання встановлення значень абстрактних термінів. Причому це завдання в сучасній науці не може бути розв'язане старими методами тлумачення, характерними для класичних наук, а вимагає розробки особливих логічних засобів. Успішний розвиток сучасної науки вимагає суворой логічної процедури встановлення значень, денотатів абстрактних термінів. За допомогою цього логічного акту здійснюється переклад математичних символів і понять на мову змістовного знання. Ця операція, що вперше розроблена в «чистих» науках (в першу чергу в математиці), називається інтерпретацією. Ми зупинимось лише на найширшому означенні інтерпретації як встановленні певним способом системи денотатів, що становлять галузь значень термінів (імен) досліджуваної теорії. Для прикладу візьмемо Енгельсівську інтерпретацію терміна «нуль». «Через те що *нуль* є заперечення всякої певної кількості, він не позбавлений змісту. Навпаки, нуль має дуже визначений зміст. Як межа між усіма додатними і від'ємними величинами, як єдине дійсно нейтральне число, що не може бути ні додатним, ні від'ємним, він не тільки є дуже певне число, але й по своїй природі важливіший за всі інші, обмежувані ним числа. Справді, нуль багатший на зміст, ніж усяке інше число. Доданий (приписаний.— *I. В.*) до будь-якого числа справа, він у нашій системі числення подесятерєє дане число. Замість нуля для цієї мети можна було б застосувати будь-який інший знак, але тільки з тією умо-

¹ Значення — денотат, тобто логічне позначення терміном певного об'єкта.

вою, щоб цей знак, взятий сам по собі, означав нуль, дорівнював би нулеві...

Перейдемо тепер до (аналітичної) геометрії. Тут нуль — певна точка, починаючи від якої на даній прямій в одному напрямі відлічуються додатні величин, а в протилежному — від'ємні. Отже, тут нульова точка не тільки так само важлива, як будь-яка точка, позначувана за допомогою якоїсь додатної або від'ємної величини, але й далеко важливіша від їх усіх, це — та точка від якої всі вони залежать, до якої всі вони належать, якою всі вони визначаються... Нульова точка термометра — це цілком визначена нижня межа температурного відрізка, який ділиться на довільне число градусів і служить завдяки цьому мірою температур як всередині самого себе, так і вищих або нижчих температур.

Отже, де б ми не зустрічались з нулем, він всюди становить щось цілком визначене, і йому практичне застосування в геометрії, механіці і т. д. доводить, що як межа він важливіший, ніж усі дійсні, обмежувані ним величини [1, 533—535].

Таким чином, у працях Енгельса ми знаходимо не тільки вихідні положення вчення про інтерпретацію, пояснення її гносеологічної і логічної сутності, але й яскраві приклади застосування її в науковому дослідженні.

Краткое содержание

В статье рассматриваются исходные основания в произведениях Энгельса такой проблемы логики научного исследования, как интерпретация. Показано, что Энгельс отмечает необходимость интерпретации научных терминов тогда, когда «законы, абстрагированные из реального мира, противопоставляются ему, как нечто самостоятельное». В его трудах раскрывается роль эмпирической и семантической интерпретаций (хотя эти термины он еще не употребляет) в процессе трансформации научных теорий.

ЛІТЕРАТУРА

К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори. т. 20.

Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО КОНСТРУКТИВНІ ЗДАТНОСТІ КЛАСИЧНОЇ ФОРМАЛЬНОЇ ЛОГІКИ

Важко назвати сферу наукового знання XIX ст., в яку б щедрий талант Ф. Енгельса не вніс свій значний вклад. Це сто-сується і логічної науки.

При житті Ф. Енгельса логічна наука була представлена фор-мальною та діалектичною логікою. Класичний варіант матема-тичної логіки був ще в стані становлення, хоч уже і появились праці Дж. Буля, Шредера, Пеано, Фреге та ін. У цих працях (хіба що за винятком праць Фреге) вчені намагались матема-тичними засобами обґрунтувати логіку, що, звичайно, не могло відбити головної тенденції математичної логіки. Тому про оста-точне завершення формування останньої можна говорити лише в зв'язку з працями Уайтхеда та Рассела, які появились лише на початку XX ст. Не дивлячись на це, думки Ф. Енгельса від-носно конструктивних здатностей формальної логіки в цілому і особливо її класичного варіанту, до якого ми відносимо всі ло-гічні системи, які визначають правомірність закону виключеного третього, не втратили значення і сьогодні.

У творах Ф. Енгельса («Анти-Дюрінг», «Діалектика приро-ди») зустрічаємо різні оцінки конструктивних здатностей фор-мальної логіки (мається на увазі лише класичний варіант фор-мальної логіки). Наприклад: 1) формальна логіка має велике евристичне значення, хоч, звичайно, менше, ніж діалектична [1, 130]; 2) формальна логіка сферою застосування має сталі відношення, які вкладаються в рамки «здорового глузду», остан-ній же дуже добрий супутник у чотирьох стінах домашнього вжитку [1, 21]; 3) з поняттям логіки як і всякої науки не слід пов'язувати раз на завжди існуючі істини, істини логіки мають відносний характер [1, 87]; 4) логічне нерозривно пов'язане з гносеологічним; 5) завдання логічних досліджень полягає в син-тезі наукового знання, у виробленні засобів для його логічного конструювання [1, 485].

Ці думки Ф. Енгельса, взяті одна у відриві від іншої, можуть викликати враження про суперечливу оцінку формальної логіки

з боку останнього. Насправді це не так. Вони не суперечать одна одній, а різнобічно характеризують конструктивну здатність формальної логіки.

Традиційна формальна логіка за своїми логічними можливостями відіграє певну евристичну роль. Адже її основні закони (закон тотожності, закон суперечності, закон виключеного третього і закон достатньої підстави) для більшості процесів мислення виступають нормою мислення і тому їх порушення зразу ж вказує на відхилення від істинності судження, заставляє відшукувати правильний шлях відображення досліджуваного об'єкта. Те ж саме можна сказати і відносно інших розділів вчення традиційної формальної логіки (вчення про поняття, судження, умовиводи тощо). Але конструктивні здатності формальної логіки обмежені, бо вона оперує лише сталими величинами, тобто такими, які беруться поза розвитком. Ф. Енгельс у зв'язу з цим пише: «Елементарна математика, математика постійних величин, рухається, принаймні загалом і в цілому, в межах формальної логіки; математика змінних величин, найзначніший відділ якої становить числення безконечно малих, є по суті не що інше, як застосування діалектичних відношень [1, 130]. Отже, діалектика виступає ширшою системою логічного відображення дійсності, вона прориває «вузький горизонт формальної логіки» [1, 130].

Вузькість горизонту традиційної формальної логіки проявляється хоч би в тому, що застосування її законів, понять при аналізі змінних величин, чи безконечності, приводить до появи суперечностей або парадоксів. Це було помічено вже в стародавні часи. На базі цього, зокрема, виникли апорії Зенона. Спроби засобами формальної логіки обґрунтувати теоретико-множинну концепцію в математиці також привели до парадоксів, аналогічних семантичним парадоксам античності.

Розглянемо для прикладу парадокс Рассела, який, осмислюючи логічну сторону теоретико-множинної концепції, приводить до висновку, що в останній містяться судження типу « W » є « W » і « W » не є « W ». Справді, хай W являє собою клас всіх класів, які не є елементами самих себе. Тоді « $x \in W$ » еквівалентне « x не є W », яким би не був клас x . Значить, якщо x надати значення W , то « $W \in W$ » буде еквівалентним « W не є W » [2, 64—65]. Зрозуміло, тут ми маємо справу з порушенням законів логіки. Але хіба ми маємо право відношення об'єктивного світу і навіть відношення, які розкриваються в теоретико-множинній концепції аналізувати лише з позицій законів формальної логіки, тобто що об'єкт W , будучи загальним об'єктом, не містить у собі одиничного і навпаки? Лише в абстракції і відносно абстракції ми можемо робити таким чином. Коли ж ми вступаємо в сферу ширших (реальних) відношень, особливо відношень, які характеризують зміну, розвиток процесів, то тут перший спосіб мис-

лення виявляється обмеженням. Ніби з приводу цього парадоксу Рассела Ф. Енгельс писав: «Майже всі докази вищої математики, починаючи з перших доказів диференціального числення є, з точки зору елементарної математики, строго кажучи, невірні. Інакше воно й не може бути, коли, як це робиться тут, результати, здобуті в діалектичній галузі, хочуть довести за допомогою формальної логіки» [1, 130]. Отже, ми бачимо, що Ф. Енгельс передбачав можливий шлях вирішення труднощів обґрунтування математики і вказував, що цим шляхом є гнучкіші, досконаліші логічні структури, закони, поняття.

Важливий висновок щодо логічної науки являє собою думка Ф. Енгельса про відносність істин логіки. Відомо, що в другій чверті XIX ст. появились перші фундаментальні праці з математичної логіки. Це праці Д. Буля, Шредера, Фреге, Пеано, в яких автори, окрім Шредера, намагались провести думку, що відносно істин логіки існує одна предметна сфера, тобто істини логіки стосуються будь-яких предметів — реальних і фантастичних, конкретних і абстрактних. Інакше кажучи, автори цих праць згідно з уявленнями традиційної логіки вважали, що немає необхідності обмежувати поширення істин логіки. Такий підхід до здатності логічних конструкцій повністю узгоджувався з уявою про універсальність законів науки. Остання особливого авторитету набула в зв'язку з успіхами законів класичної механіки. Але Ф. Енгельс, полемізуючи з цього приводу з Дюрінгом, писав, що навіть «велика кількість книг, які були написані і пишуться ще тепер з логіки, є достатнім доказом того, що й тут остаточні істини в останній інстанції розсипані значно рідше, ніж дехто думає» [1, 87]. В іншому місці читаємо: «Наука про мислення є історична наука, наука про історичний розвиток людського мислення. А це має важливе значення також і для практичного застосування мислення до емпіричних галузей. Бо, перше, теорія законів мислення зовсім не є якась раз назавжди встановлена «вічна істина», як це зв'язує з словом «логіка» філістерська думка» [1, 344]. І сьогодні, ми вже можемо бачити, що в результаті прогресу знання появились такі системи логік, як математична конструктивістська логіка, діонтична логіка, комбінаторика, модальна логіка та багато інших. Судження в системах цих логік, звичайно, мають відносний характер. Наприклад, конструктивістська логіка не визнає закон виключеного третього, всі судження, які включають цей закон вважає невірними. Так звана класична формальна логіка допускає заборонені конструктивістською логікою судження.

Особливо великого значення набуває думка Ф. Енгельса про відносність істин логіки в зв'язку з критикою позитивістської концепції логіки. Відомо, що позитивістську програму логіки як чистого синтаксису, Л. Вітгенштейн виразив в останній тезі «Логіко-філософського трактату» так: про що не можна гово-

рити, про те слід мовчати, «межі моєї мови означають межі мого світу» [3, 80]. Ця програма зазнала краху.

У 30-х роках ХХ ст. Гьодель і А. Тарський доказали неможливість повної формалізації навіть елементарної системи знання. Це означало, що й логічна система не може бути чисто формальною, отже, необхідно допускати існування змістовних логічних систем. І дальший шлях розвитку логічної науки привів до створення навіть у межах формальної логіки логічних систем, які аналізують зміст формальних систем. Це привело до створення логічної семантики (значні заслуги в цьому належать Р. Карнапу). При цьому слід мати на увазі, що до цих ідей прийшли ті, хто був ідейним прибічником позитивізму, але логіка розвитку науки примушувала цих вчених суперечити своїм ідейним установкам. І не дивно, адже Ф. Енгельс відстоював думку, що логічне перебуває в нерозривному зв'язку з гносеологічним (філософським), вони постійно впливають одне на одне. Це буде до того часу, доки природознавство й історична наука не «вберуть в себе діалектику», тобто «весь філософський скарб — крім чистого вчення про мислення — не стане зайвим, не зникне в позитивній науці» [1, 489]. Ці думки Ф. Енгельса повністю розкривають неправильність позиції Лукасевича при оцінці логічного вчення Арістотеля, тобто його думку, що логічне вчення останнього не пов'язане з його гносеологічними установками. Тим більше, ця думка зводить нанівець міркування Фрайтаг-Лорінгоффа про відсутність значення теорії пізнання відносно чистої логіки [7, 14].

Насправді процес логічного відображення дійсності, який відбувається в формі створення відповідних логічних структур у кінцевому рахунку обумовлюється відповідними гносеологічними абстракціями, які для цих логічних структур виступають онтологічною основою. Пояснимо це на такому прикладі. Класична формальна логіка, як це показано А. А. Марковим, Шаніним, Кліні та ін. дослідниками, базується на такій гносеологічній абстракції (понятті), як абстракція актуальної безконечності. Ця абстракція симим суттєвим чином впливає на зміст класичної формальної логіки. Адже однією з вимог цієї абстракції є вимога одночасного задання безконечної кількості елементів множини. Останнє означає, що об'єкт можна мислити безвідносно реальних можливостей його логічного задання. Справді, хіба можна одночасно подати безконечну множину, наприклад, натурального ряду чисел? Звичайно, що ні. А саме такого підходу вимагає абстракція актуальної безконечності. Звідси стає зрозумілим, чому логічні структури класичної формальної логіки далекі від потреб наукової практики, чому вони надто «вузькі» і не виражають багатогранних відношень навіть наукових абстракцій, не впадаючи в логічні суперечності (наприклад, парадокси, що пов'язані з теорією множин).

А тепер візьмемо іншу гносеологічну абстракцію — абстракцію потенціальної безконечності, основна вимога якої полягає в тому, що про об'єкт можна говорити лише тоді, коли він сконструйований (реально, або в принципі). Ця абстракція лежить в основі конструктивістської логіки. Відомо, що остання свої логічні схеми будує як алгоритми певних мислимих чи технічно здійснюваних дій, тобто її логічні структури за своїм змістом збігаються з прагматичним процесом відносно певної галузі (наприклад, теорії автоматів чи релейно-контактних схем).

Отже, на цих прикладах ми бачимо реальний вплив гносеологічних (філософських) положень на конструктивні здатності логічних структур, про що в свій час говорив Ф. Енгельс.

Розглянемо думку Ф. Енгельса про роль логіки в синтезі наукового знання. У підготовчих матеріалах до «Анти-Дюрінга» і «Діалектики природи» Ф. Енгельс писав, що у Гегеля «синтез наук про природу та їх раціональне групування є більша справа, ніж усі матеріалістичні дурниці, разом узяті» [1, 485]. Разом з тим відомо, що синтез наук про природу Гегель розглядав з позицій свого логічного вчення. Інакше, ми маємо право сказати, що за допомогою логічного навіть у системі Гегеля були зроблені величезні досягнення в науковому пізнанні. Ця думка Ф. Енгельса знайшла своє підтвердження в подальшому розвитку логіки як науки.

Справді, вже на початку ХХ ст. російський інженер Еренфест висунув ідею, що логічні способи зв'язку думок можна використати для синтезу електричних ліній. Ця думка в 30-х роках починає ґрунтовно розвиватися радянським вченим Шестаковим та американським — Шеноном. На сучасному етапі розвитку знання ідея синтезу (конструкції) електронних систем за допомогою засобів логіки знайшла широке застосування в науковій практиці і без неї важко уявити можливість існування і виникнення сучасної науково-технічної революції.

Ідея синтезуючої ролі логічного проявляється не тільки в техніці (теорії зв'язку, теорії автоматів), але і в теоретичному пізнанні дійсності. Справді, хіба можна було б говорити про успіхи сучасної математичної науки, якби за допомогою логічних засобів не було здійснено логічного аналізу її основ та не виявлено цілого ряду суперечностей в математиці? Хіба можна було б говорити про успіхи сучасної фізичної науки, якби з допомогою логічних засобів не було проаналізовано фундаментальні поняття фізики — маса, швидкість, квант дії та ін.? Хіба не свідчить про це велика увага до проблем логіки з боку таких сучасних провідних вчених, як Гейзенберг, Вейсеккер?

Таким чином, ми бачимо, що і цю думку Ф. Енгельса підтвердив сучасний етап розвитку знання, а також тенденції, що ха-

рактерні для останнього. Отже, невичерпний геній Ф. Енгельса — друга і співавтора праць К. Маркса — дав плодovitі наслідки на ниві логічної науки.

Краткое содержание

В статье показывается, что мысли Ф. Энгельса о конструктивных особенностях формальной логики имеют важное значение не только для правильной оценки традиционной и всей классической формальной логики, но и всего логического учения вообще. Данная мысль подтверждается анализом основных тенденций развития классической и неклассической математической и диалектической (содержательной) логики.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
2. Б. В. Бирюков. Крушение метафизической концепции универсальности предметной области в логике. М., 1963.
3. Л. Витгенштейн. Логико-философский трактат. М., 1958.
4. В. Гейзенберг. Физика и философия. М., 1963.
5. Я. Лукасевич. Аристотельская силлогистика с точки зрения современной формальной логики. М., 1963.
6. Н. А. Шанин. Конструктивные числа и функциональные пространства. — Труды Матем. ин-та им. В. А. Стеклова, т. LXVII, М., 1962.
7. Bruno Baron von Freytag gen. Löringhoff. Logik. Ihr System und ihr Verhältnis zur Logik. Europa Verlag, Zürich/Wien, 1955.

ЕНГЕЛЬСОВІ ПРИНЦИПИ КРИТИКИ «АБСТРАКТНОГО ГУМАНІЗМУ»

Основною суттю марксистсько-ленінського гуманізму є вчення про соціально-практичну діяльність людського суспільства на різних етапах його розвитку. Це вчення ґрунтується на філософській концепції про сутність людини як природної універсальної істоти. «Людина,— пише К. Маркс,— не тільки природна істота, вона є *людська* природна істота, тобто така, яка існує для самої себе, а тому є *родовою істотою*» [1, 632]. Бути «родовою істотою» і означає бути «універсальною істотою». «Практично універсальність людини проявляється саме в тій універсальності, яка всю природу перетворює в її неорганічне тіло» [1, 565]. «Універсальність» людини є її специфічною рисою, яка відрізняє її якісно від усієї іншої природи. І полягає ця якісна специфіка в тому, що людина (людське суспільство) є вищим етапом у розвитку матеріального світу, вищим продуктом цього розвитку. Недарма класики марксизму визначають суспільну форму руху, як вищу форму руху матерії. А оскільки всяка вища форма руху матерії включає в себе всі нижчі і підпорядковує їх собі, то людина виявляється єдиною в природі універсальною істотою, тобто істотою, яка здатна підкорити собі всю навколишню природу. Ця здатність людини здійснюється при посередництві практики, специфічно людської форми діяльності, що перетворює світ «за образом та подобою» людини (роблячи тим самим його «неорганічним тілом» людини).

Спроби розв'язати проблему гуманізму поза категорією суспільно-історичної практики приводили, в кращому випадку, лише до «ідеального відображення» трагедій людського буття, як у формі ідеалістичних систем та висновків, так і в формі релігійної констанції безсилля людини перед грізною стихією природи та суспільного життя. «Гуманістичні потуги», виражені в цих системах, внаслідок абсолютного розриву з проблемами практики, набувають абстрактно-гуманістичного характеру, що є тотожним якнайреакційнішим формам антигуманізму. Ця думка неодноразово підкреслюється в працях К. Маркса та Ф. Енгельса.

Саме вона стає «керівництвом до дії» в працях Ф. Енгельса, присвячених критичному аналізу ідей, проголошених раннім християнством. Цій релігії на даному етапі її розвитку надавало гуманістичного відтінку те, що «християнство,— за словами Ф. Енгельса,— як і всякий великий революційний рух, було створено масами» [3, 8]. Демократичний характер раннього християнства, незважаючи на суперечливість, плутаність та сумбурність його ідей, проявлявся в тому, що всі ці ідеї були опозиційними щодо панівних класів і тим самим виступали як ідеологічна платформа соціальних виступів пригноблених народних мас. Ця думка Ф. Енгельса набуває особливої яскравості та доказовості, коли він проводить паралелі між пролетарським рухом та християнством: «В історії первісного християнства є варті уваги точки зв'язку з сучасним робітничим рухом. Як і останній християнство виникло як рух пригноблених: воно виступало спочатку як релігія рабів і вільновідпущеників, бідняків і безправних, підкорених або розсіяних Римом народів. І християнство і робітничий соціалізм проповідують прийдешнє визволення від рабства та злиднів» [4, 443].

Проте Енгельс тут же вказує і на ті докорінні відмінності між християнством та соціалізмом, які надають одному соціальному явищу дійсно гуманістичного характеру (йдеться про соціалізм), протиставляючи йому «абстрактний гуманізм» раннього християнства: «Християнство шукає цього визволення в посмертному потойбічному житті на небі, а соціалізм — у цьому світі, в перебудові суспільства» [4, 443].

Розгадку того, що християнство не могло проголошувати нічого рішучішого, ніж лозунги «абстрактно-гуманістичного» змісту, ми знаходимо в тих економічно-соціальних явищах, породженням яких і була ця світова релігія.

Християнський світ починається з переходом до феодалізму, коли попередні форми спільності — родинно-особиста община, місто-державна (поліс), з якими індивід був зв'язаний безпосередньо конкретними зв'язками, розпались. Тепер, зв'язана з суспільним цілим лише «абстрактною» (політично-правовою) єдністю, людина починає чітко розрізняти «суспільне» та «особисте» життя. Так, разом з виділенням особистого життя народжується і людська особистість. «Давній світ,— зазначає з цього приводу К. Маркс,— коренився в природі, в *субстанціональному*... Новий світ корениться в духові»... [1, 122].

Нова людина — людська особистість — це «духовна людина», або, за характеристикою Ф. Енгельса, — «абстрактна людина», тобто така, яка усвідомлює себе уже не просто «греком», «гротмадянином», «рабом» та інше, а перед усім «душевною», тобто такою істотою, яка має душу.

Становлення нової, духовної єдності, єдності індивідів, які звільнялися від тілесно-речових зв'язків, притаєнних античному

світостприйманню, знайшло своє філософське відображення у вченнях неоплатоників, гностиків та стоїків, що були ідеальними спробами відновлення втраченої єдності особистості та суспільства, тілесних та духовних сторін особистості. Подолати це, на їх думку, можна було лише одним шляхом — шляхом «втечі» від реального світу з його реальними трагедіями в світ містико-екстатичних релігійних вимислів.

Проте ці філософські течії були надто складні для розуміння неграмотними масами рабів та поневоленими Римом народами, задавленими нуждою та жорстокою експлуатацією. Потрібна була доступніша для широких верств населення ідеологічна платформа. За тих умов нею могла бути лише релігія, але така, яка, на відміну від релігій античності, що мали конкретно-чуттєвий характер, повинна була в якнайкращій формі втілити «духовність» феодального світосприймання.

Феодальний світ, таким чином, викликає до життя нову форму соціального відчуження — «духовність». Людський дух, абсолютизований та протиставлений тілесній сутності індивідуума, пронизує всі форми суспільної свідомості, стаючи основою та висхідним принципом для розв'язання всіх інших проблем.

Виникнувши як фіксація важливих моментів соціальної практики — її ідеальної сторони, «духовність» феодального світорозуміння несе в своїх основах певний гуманістичний зміст, сприяє переходу людства до вищої суспільно-економічної формації і тим самим розширяє межі людської влади над матеріальним світом. Проте породжений нерозвиненістю людської суспільно-економічної практики цього періоду, абстрактний характер гуманізму духовного відчуження дуже швидко позбавляє його будь-яких елементів прогресивності.

Саме в «духовності» людина починає передчувати свою дійсно людську суть, яка з часом допоможе об'єднати «розполовинений» на «духовність» та «тілесність» людський світ. І це передчуття знаходить своє спотворене, деформоване відчуженням, відображення в образі міфологічної людини-бога: Ісуса Христа. Перебороти брєнність, смертність людського тіла та дарувати безсмертя духові можна, твердить християнство, лише тоді, коли пройдеш крізь смерть. І цей подвиг, який рятує істинну цінність людської особистості — дух її, здійснив бог, що втілювався в людині — *син божий* та *людський* — який живе та страждає людським стражданням і помирає страшною смертю на хресті. Воскресіння Ісуса Христа, тобто возз'єднання зі своєю божественною душею (безсмертною на противагу смертному тілу) досягається лише завдяки загибелі тіла — «смертію смерть поправ».

У становленні образу Ісуса Христа — центральному для християнського віровчення — істотну роль відіграла еволюція змісту поняття «логос». В античній свідомості логос виступає як відоб-

раження нерозчленованості реального світу та його ідеального виразу. Саме таку специфіку підкреслює і Філософська енциклопедія: «Логос — водночас і вогонь, і зміст речі, і сама матеріальна річ» [6, 247].

В неоплатоників та гностиків поняття «логос» починає втрачати свій первісний (гераклітівський) зміст і набуває значення скоріше «логічної» (тобто духовної, ідеальної) необхідності, яка протиставляється об'єктивній закономірності реального буття. Саме до цього періоду і належать спроби зближення поняття «логос» з поняттями «думка», «слово».

Зміст поняття логос все більше раціоналізується, тобто набуває містичного характеру «чудесного», незбагненного в термінах «земного» (логічного розуму) поєднання між божественним та земним світом.

Згідно з твердженнями гностиків, між божественним та матеріальним світами лежить світ логосів — ідеальних творчих начал, що оживляють мертву, безформенну матерію. Найвищий серед логосів — божественне слово, син божий, який відіграє не тільки роль активно-творчого начала, але й роль посередника між богом та людиною.

Саме в такій, абстрактно-філософській інтерпретації, спочатку формується уявлення про сина божого («логос», «слово») як посередника між божественним та земним світом. Це поки що лише абстрактний догмат про втілення бога в плоті, син божий ще не страждає земними стражданнями. І лише пізніше син божий починає отожднюватися з особистістю героя-спасителя, (особистістю цілком людською, хоч і легендарною). Ісус все більше стає Ісусом Христом («Христос» — грецький переклад древнееврейського «Мессія», що означає пророк-спаситель, «помазаник божий»). І одним з перших літературних свідчень отождоження людського та божественного в єдиній особі є «Апологія» Юстина (150 р.), де вперше вжитий термін «християни», як «послідовники Слова (логос), що втілилося в людину і назване Ісусом Христом» [5, 25].

Зміст догмату про втілення та спасіння сина божого безсумнівно гуманістичний. Проте безсумнівна і надмірна абстрактність цього гуманізму, абстрактність як неминучий наслідок нерозвиненості людської практики, нездатної ще до дійсного переборення відчуження, яке розриває людину на дух і тіло, що протистоять один одному.

Показавши на прикладі раннього християнства суть «абстрактного гуманізму», Ф. Енгельс тим самим дав методологічні принципи для боротьби з тими чи іншими формами прояву такого «гуманізму» в пізніші часи. Зараз, як ніколи, буржуазні філософські напрямки намагаються спекулювати на заклик до розв'язання всіх соціальних суперечностей шляхом «духовних» ідеальних перетворень людини. Цим самим вони мовчазно

визначають вічність та нездоланність капіталістичних порядків.

Єдине, що вони можуть запропонувати, це втеча від реальних трагедій соціального буття капіталістичного світу у внутрішній світ людини. Різними за формою, проте такими близькими за змістом звучать заклики «власителів дум» сучасного буржуазного суспільства — від Жана Поля Сартра і до Гербарта Маркузе включно. Тією чи іншою мірою вони дружно виступають проти наукового та технічного прогресу, приписуючи йому всі ті нещастя, від яких, мовляв, страждає сучасна людина в антагоністичному суспільстві. Критика науки, проголошена ще Шопенгауером, стає загальним надбанням буржуазної інтелігенції в наш час і переростає у викриття всієї західної цивілізації у працях М. Хайдеггера, яка несе, мовляв, загибель людству. Той же мотив звучить і в книжці Шпенглера «Закат Европы».

Який же реальний вихід пропонують всі ці «викривачі»? Аніякого. Бо то не вихід, коли З. Фрейд «заганяє» всі соціальні суперечності в підсвідомість; Жан Поль Сартр фіксує їх вічність і нездоланність, протиставляючи сутність (*essentia*) людини її існуванню; позитивісти відгороджуються від реального світу системами логічних конструкцій.

Неотомісти ж вдало використовують цю загальну розгубленість, щоб підсунути уже випробуваний тисячолітньою експлуатацією та пригнобленням «постулат» бога. Мислителі-раціоналісти, проголосивши «вік розуму», вбачали в розвиткові науки та техніки шлях до щастя і прогресу людства. Проте, твердять неотомісти, це було великою помилкою, бо досягнення науки та техніки порушують «божественний план провидіння» і тим самим вступають у конфлікт з самим богом. Вихід лише один — «підкорити знову розум вірі», «повернутися до бога».

Як бачимо, нічого новішого, ніж гуманізм на рівні ідеальних, а подекуди і відверто релігійних абстракцій сучасна буржуазна філософія запропонувати не може. Ф. Енгельс у свій час застерігав від цього: «І хоч буржуазна політична економія і дає деяке розуміння причинного зв'язку цього панування чужих сил, але справа від цього анітрохи не міняється... Самого тільки пізнання... не досить для того, щоб підкорити суспільні сили пануванню суспільства. Для цього потрібна насамперед дія» [2, 310]. Революційне практичне перетворення суспільства і є єдиним шляхом дійсного гуманізму.

Краткое содержание

В статье показано, что современный философский гуманизм — это проблема, ставшая в наши дни ареной ожесточенной борьбы научных материалистических концепций марксизма и антинаучных спекулятивных построений буржуазно-философского мышления. Основные принципы этого мышления, их абстрактный характер, их социальное бессилие были вскрыты Ф. Энгельсом в целом ряде его произведений.

1. К. Маркс и Ф. Энгельс. Из ранних произведений. М., 1966.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22.
5. Р. Ю. Виппер. Возникновение христианской литературы. М.—Л., 1946.
6. Философская энциклопедия, т. 3.

Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО ПРОМИСЛОВУ РЕВОЛЮЦІЮ ТА КРИТИКА СУЧАСНИХ БУРЖУАЗНИХ ТЕОРІЙ «ДРУГОЇ ПРОМИСЛОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ»

Важко переоцінити значення висловлювань Ф. Енгельса про промислову революцію. Незважаючи на те, що минуло 126 років з часу висвітлення Енгельсом питань, які пов'язані з промисловою революцією, зроблені ним висновки актуальні й зараз. Вони важливі і для визначення ролі робітничого класу; і для побудови комуністичного суспільства; і для виявлення реакційного характеру сучасних буржуазних і ревізіоністських теорій «другої промислової революції», в яких ототожнюється сучасна науково-технічна революція з промисловою революцією XVIII та XIX ст. Останнім часом у нашій економічній і філософській літературі вкладається різний зміст у поняття «промислова революція». Більше того, з'явилося кілька назв промислової революції, наприклад, «індустріальна революція» [3, 4], «виробнича» [4, 57] тощо. На наш погляд введення нових назв, абсолютно недоцільне.

Класичною країною промислового перевороту, за Ф. Енгельсом, є Англія. Промислова революція в Англії розпочалася в останній третині XVIII ст. і набрала поширення у капіталістичних країнах Європи та США протягом XIX ст. Промисловий переворот означав масову заміну ручної праці працею машини.

Винаходи і масове застосування робочих машин поклало початок промисловій революції кінця XVIII — початку XIX ст. На це вказували К. Маркс і Ф. Енгельс. Але зводити суть промислової революції до технічної буде помилкою.

Зміни в техніці виробництва кінця XVIII — початку XIX ст. стали матеріальною основою революційних змін в економічних відносинах. Вказуючи на цей зв'язок, Ф. Енгельс відзначав, що технічні винаходи XVIII ст. «стали... поштовхом для промислової революції, яка одночасно вчинила цілковитий переворот в громадянському суспільстві...» [2, 233].

Отже, промислова революція обов'язково включає в себе переворот не тільки у техніці, але й у суспільних відносинах, насамперед виробничих. Промислова революція кінця XVIII — по-

чатку XIX ст., означала «ломку» феодальних виробничих відносин і заміну їх капіталістичними.

Описуючи становище Англії у XVIII ст., Ф. Енгельс у статті «Становище Англії. Вісімнадцяте століття», а також у книзі «Становище робітничого класу в Англії», прямо називав промислову революцію соціальною.

Починаючи з середини XVIII ст., в Англії, за визначенням Ф. Енгельса, «відбувається революція соціальна і тому більш всеосяжна і глибша, ніж будь-яка інша» [1, 559].

Таким чином, наприкінці XVIII — початку XIX ст. продуктивні сили і виробничі відносини зазнають революційних змін, але лише революції у виробничих відносинах дозволяють характеризувати цей період як епоху промислової революції.

Цю технічну революцію разом зі змінами, які вона викликала в суспільних відносинах, класики марксизму, вказував В. І. Ленін, називали промисловою революцією, або промисловим переворотом.

Найважливішим із соціально-економічних наслідків промислового перевороту XVIII — XIX ст. було ствердження капіталізму як суспільно-економічної формації.

Нині людство вступило в період нової науково-технічної революції. Чудові перетворення відбуваються у промисловому виробництві. Машина, яка після промислової революції XVIII ст. все більше вивільняла людину від необхідності безпосередньо діяти на предмет праці, зараз, у зв'язку з впровадженням автоматизації, електронної техніки, звільнює також і мозок людини від функції безпосереднього контролю і управління знаряддям праці.

Сучасній науці і техніці властиві великі потенціальні можливості. Вже зараз кожні 25 секунд у світі з'являється нове відкриття в галузі технічного прогресу [10]. Далеко вперед ступила атомна енергетика, змінилось декілька поколінь електронно-обчислювальних машин. Людина проникла в нові таємниці макро-та мікросвіту.

Сучасна науково-технічна революція охоплює майже всі сфери людського життя і піднімає людство на новий, вищий ступінь у підкоренні людиною сил природи.

У зв'язку з цим у буржуазній, особливо реформістській та ревізіоністській літературі поширюються теорії, автори яких намагаються ототожнювати сучасну науково-технічну революцію (особливо автоматизацію) з промисловою революцією XVIII — XIX ст. У цих теоріях сучасна науково-технічна революція має назву «другої промислової революції». Такі концепції — свідомство появи однієї з різноманітностей нового напрямку буржуазної політекономії, так званої технологічної теорії. Прихильники технологічного напрямку розглядають всі проблеми політекономії під кутом зору науково-технічного прогресу. Цей новий напря-

мок у буржуазній політекономії впливає з механістичної методології. Тому він відрізняється від усіх інших економічних шкіл і теорій, яким була властива суб'єктивістська методологія з її психологічним, ідеалістичним підходом до економіки. Не можна не погодитись з критикою І. Н. Дворкіна поглядів, які ставлять під сумнів можливість виникнення нових напрямків у буржуазній економічній науці, виходячи з того, що їм властивий безпринципний скептицизм, що «всі кішки сірі» і «всі ці теорії одним буржуазним миром мазані» [9, 12].

Такий підхід до різних буржуазних теорій суперечить марксистсько-ленінській політекономії, яка вимагає творчого підходу як до нових явищ у капіталістичній дійсності, так і до нових течій в буржуазній ідеології.

Поява нового напрямку в буржуазній політичній економії не випадкова. Вона пояснюється такими причинами. По-перше, буржуазна політекономія намагається довести, що змагання двох світових систем може виграти капіталізм за допомогою технічного прогресу. Якщо в минулому науково-технічний прогрес у капіталістичному світі був, головним чином, фактором конкурентної боротьби монополій, то тепер він став буквально питанням життя і смерті монополій та капіталізму в цілому. По-друге, буржуазна політекономія з апологетичною метою в умовах загострення суперечностей капіталізму на сучасному етапі намагається довести, що під впливом науково-технічного прогресу відбудеться само по собі автоматичне перетворення капіталізму у нове гармонійне суспільство, яке не буде знати криз, безробіття, класових антагонізмів.

Нині буржуазні державні діячі і буржуазні ідеологи ретельно вивчають соціалістичну економіку і твори класиків марксизму-ленінізму, щоб використати, фальсифікуючи їх у цілях одурманювання трудящих мас, соціальної демагогії. Це не новий засіб. Ним неодноразово користувались противники робітничого класу. На це вказував ще В. І. Ленін, викриваючи ревізіонізм, що боровся з марксизмом, прикриваючись його прапором.

Технологічні теорії відрізняються від марксизму-ленінізму тим, що вони відкидають марксистську діалектику продуктивних сил та виробничих відносин. Технічний прогрес, за цими теоріями, сам по собі створює економічні закони, а продуктивні сили не залежать від форм власності. Одним з представників теорії «другої промислової революції» є американський теоретик Джон Диболд, який заявляє: «Ми сказали, що нова промислова революція вже почалась. Назва другої промислової революції — автоматизація» [8, 172].

Західнонімецький професор Л. Емрих пише: «Автоматизація означає в повному розумінні слова «другу промислову революцію» майбутнього. Вона наймогутніша з усіх сил сьогоdnішнього дня» [7, 17].

Разом з буржуазними проповідниками «другої промислової революції» виступають ідеологи сучасного реформізму і ревізйонізму, серед яких особливе місце займають реформісти з соціал-демократичної партії Німеччини і соціалістичної партії Австрії. У 1956 р. на Мюнхенському з'їзді соціал-демократичної партії Німеччини теорія «другої промислової революції» піднесена до рівня офіційної доктрини. Дещо пізніше на нараді вищих керівних органів СДПН було заявлено, що соціал-демократія Німеччини — перша і єдина партія, яка зробила теорію другої промислової революції «основою переконання і дій». У програмі соціал-демократичної партії Німеччини, яка була прийнята в листопаді 1959 р. записано: «Друга промислова революція створює передумови для того, щоб вище піднести життєвий рівень народу, і ліквідувати злидні, які ще пригноблюють багатьох людей [7, 17—18].

Суть цих теорій одна і та ж. Була перша промислова революція в історії капіталізму. Вона створила нові капіталістичні промислові відносини. Тепер настала друга промислова революція, яка докорінно змінила капіталістичні виробничі відносини. Вони намагаються довести, що подібно до того, як у минулому розвиток машин привів до революції у способі виробництва, так і тепер атом і автоматика (ці два «А» сучасного технічного прогресу) ведуть до революції не тільки в техніці, але й суспільних відносинах; зараз нібито відбувається не тільки технічна, але й техніко-економічна соціальна революція.

Друга промислова революція, на думку буржуазних і реформістських ідеологів, ліквідує суперечності буржуазного суспільства, експлуатацію, оздоровляє капіталістичну економіку. Реакційний характер теорій «другої промислової революції» полягає в тому, що вони направлені на розв'язання суперечностей капіталізму з допомогою незначних реформ і на відвернення робітничого класу від революційної боротьби. Неспроможність цих теорій полягає у змішуванні техніки з економікою, продуктивних сил з виробничими відносинами. Так, професор Карло Шмідт говорив на з'їзді СДПН в Мюнхені: «Чи створив наш час дійсно нові і революційні виробничі відносини? Я вважаю, що так... Автоматизація нових виробничих процесів, електронний мозок — все це речі, які не можна порівняти з попередніми виробничими відносинами» [8, 173].

На думку прихильників «другої промислової революції», техніка сама по собі, незалежно від форм власності на засоби виробництва, від класової боротьби здатна перетворити капіталістичні відносини в соціалістичні. Техніка сама по собі піднесе життєвий рівень трудящих.

Як відомо, промислова революція XVIII—XIX ст. ознаменувала перехід від феодалізму до капіталізму. Він відбувся внаслідок соціальних революцій, примусового позбавлення феодалів

їх прав і привілей. Отже, твердження сучасних апологетів капіталізму про те, що технічна революція приведе автоматично до заміни капіталізму соціалізмом безпідставні.

Проводячи аналогію між сучасною науково-технічною революцією і промисловою революцією XVIII — початку XIX ст., буржуазні і реформістські ідеологи посилаються на те, що промислова революція відбулася у рамках однієї капіталістичної формації. Отже, сучасна науково-технічна революція теж повинна привести до виникнення нових виробничих відносин.

Дійсно, промислова революція XVIII—XIX ст. привела до революції у виробничих відносинах, до утвердження капіталізму. Але в той час капіталізм розвивався як прогресивний лад, тоді ще не були вичерпані всі його можливості, капіталізм, як суспільно-економічна формація тільки формувався. Сучасний капіталізм — відмираючий. Він уже вичерпав свої прогресивні історичні можливості.

Звичайно, це не означає, що сучасна науково-технічна революція не вносить ніяких змін у розвиток як продуктивних сил, так і виробничих відносин капіталістичного суспільства. Ми не повинні забувати лєнінське вчення про дві основні тенденції у розвитку продуктивних сил імперіалізму — і технічного прогресу, і застою. Імперіалізм прикладає усіх зусиль для того, щоб форсувати розвиток науки і техніки. Якщо до війни щорічні видатки у США на наукові і технічні пошуки становили 300 млн. доларів, у 1950 р. — 3 млрд., то у 1968 р. — 25 млрд. У США нараховується 50 тис. електронно-обчислювальних машин. Не дивлячись на те, що відбуваються певні зміни у виробничих відносинах панівною формою власності на засоби виробництва все ж залишається капіталістична власність. Отже, і розподіл матеріальних благ відбувається в інтересах буржуазії. За таких умов не може, звичайно, статися докорінних змін у становищі трудящих мас.

Технічний прогрес у сучасних умовах приводить до дальшого загострення суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами, а це веде до поглиблення основної суперечності капіталізму. Отже, він не змінює основ капіталізму, його експлуаторської суті.

Дуже влучно і виразно сказав В. Ліллі про наслідки автоматизації для сучасного капіталізму: «Автоматизація у великій мірі підвищує продуктивність і, таким чином, значно наближає нас до потенціального достатку. Саме тому автоматизація загострює всі проблеми, які характерні для дряхлого капіталізму, і тому капіталізм не може розвивати автоматизацію до кінця... У капіталізму була енергійна, прогресивна юність. Він пройшов через довгий період старечого розпаду. Зараз автоматизація, а також атомна енергія та інші технічні новини штовхають його до завершення циклу» [5, 218].

Виникнення нового, соціалістичного суспільства не може статися внаслідок самого по собі переростання капіталізму в соціалізм. Лише соціалістична революція зможе покінчити з капіталізмом. Сучасна ж науково-технічна революція, яка загострює всі суперечності капіталізму, наближає його неминучу загибель.

Але не автоматизація, а робітничий клас, як указував Енгельс, є та велика революційна сила, що знищить капіталістичний лад і побудує соціалізм.

Отже, науково-технічна революція веде не до увіковічнення капіталізму, а до відтворення властивих йому соціальних антагонізмів у все більших масштабах і з усе більшою гостротою. До «старих» суперечностей, як указано в матеріалах міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій (1969 р.), вона додає нові. Поширюється фронт антиімперіалістичної боротьби. В надрах сучасного капіталізму визрівають соціальні сили, які здатні знищити старий і ствердити новий суспільний лад. Лише за умов соціалізму і комунізму знімаються перепони для розвитку науково-технічного прогресу, забезпечується його використання в інтересах людей праці, всього людства.

Краткое содержание

В статье, на основании высказываний Ф. Энгельса и В. И. Ленина, раскрывается сущность промышленной революции XVIII—XIX ст., указывается, что она означает не только техническую, но и социально-экономическую революцию в производственных отношениях. Анализируются причины, обуславливающие появление нового направления в современной буржуазной политэкономии, разновидностью которого являются теории «второй промышленной революции».

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2.
3. А. А. Зворыкин. Научно-техническая революция и ее социальные последствия. М., 1967.
4. А. Кузин, С. Шухардин. Современная научно-техническая революция. — «Коммунист», 1964, № 16.
5. В. С. Лилли. Автоматизация и социальный прогресс. М., 1958.
6. В. Н. Масальский. Против фальсификации технического прогресса при капитализме. М., 1965.
7. И. Я. Мясников. Автоматизация и коммунизм. — «Экономика». М., 1964.
8. Критика современных буржуазных, ревизионистских теорий. М., 1960.
9. Критика теорий современных буржуазных экономистов. М., 1966.
10. «Известия», 11 июля 1968 г.

В. Б. АНАНІЙЧУК.
канд. істор. наук.
Київський університет,

М. А. МАРТИШЕВСЬКИЙ,
канд. істор. наук,
Київський інститут фізичної культури

Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО МАТЕРІАЛІСТИЧНЕ РОЗУМІННЯ ІСТОРІЇ І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ У ГАЛУЗІ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ

Визначна заслуга К. Маркса і Ф. Енгельса полягає в тому, що вони відкрили об'єктивні закони розвитку природи, суспільства і людського мислення, доказали неминучість краху капіталізму і перемоги комунізму, обґрунтували всесвітньо-історичну роль робітничого класу в боротьбі за революційне перетворення суспільства. Разом з тим вони довели, що перемога пролетаріату буде досягнута в жорстоких класових битвах з буржуазією, для чого, крім своєї партії, пролетаріат повинен мати і свою воєнну організацію. Виходячи з цього, засновники наукового комунізму в своїх працях у тій чи іншій мірі торкалися питань військової справи.

Питання військової справи, як і питання теорії наукового комунізму, К. Маркс і Ф. Енгельс розробляли спільно, в тісній творчій співдружності і тому, як вказував В. І. Ленін, їх імена «справедливо ставлять поруч, як імена основоположників сучасного соціалізму» [13, 495]. Великий Ленін також відмічав, що співробітництво основоположників наукового комунізму було постійним і міцним, і тому з повною підставою «пролетаріат може сказати, що його наука створена двома вченими і борцями, відносини яких перевершують усі найворушливіші стародавні перекази про людську дружбу» [10, 11].

Ось чому марксизм немислимий без того неоціненного вкладу, який вніс у створення і особливо в розробку цієї теорії Ф. Енгельс. «Не можна зрозуміти марксизм і не можна цільно викласти його, не беручи до уваги усіх творів Енгельса» [14, 69].

Ф. Енгельс постійно підкреслював, що створена ними теорія з повним правом носить ім'я Маркса. «Величезна частина основних провідних думок, особливо в економічній та історичній області, і, ще більше, їх остаточне чітке формулювання належить Марксу. Те, що вніс я,— говорив Ф. Енгельс,— Маркс міг легко зробити і без мене, крім, може, двох-трьох спеціальних

галузей» [5, 287]. До числа цих спеціальних галузей належить і військова справа.

Вклад Ф. Енгельса у воєнну справу взагалі мав вирішальне значення. К. Маркс високо цінував воєнну обізнаність свого друга, якого жартома називав своїм «воєнним міністерством у Манчестері» (Ф. Енгельс довгий час жив у Манчестері.— Авт.), яке може негайно дати йому інструкції з будь-якого воєнного питання [6, 239]. У листі до Ф. Лассалля від 25 лютого 1859 р. К. Маркс писав, що після своєї участі в Баденській кампанії (повстання народних мас у Бадені 1849 р., в якому в лавах революційної армії Ф. Енгельс брав безпосередню участь.— Авт.). Енгельс спеціалізувався на вивченні воєнних питань.

Відмічаючи широкі пізнання Ф. Енгельса у військовій справі, К. Маркс у цьому ж листі підкреслював, що Ф. Енгельс у воєнних питаннях досить обізнаний. І це не випадково. В основі глибоких наукових знань Ф. Енгельса у цій галузі лежить те, що він при дослідженні всіх воєнних питань користувався справді науковим методом — матеріалістичним розумінням історії, розробленим спільно К. Марксом і Ф. Енгельсом.

Вперше концепція матеріалістичного розуміння історії була викладена К. Марксом і Ф. Енгельсом у 1845—1846 роках у «Німецькій ідеології». У цьому творі вони показали, що вирішальним фактором історичного розвитку є розвиток продуктивних сил, які становлять сукупність засобів виробництва і людей, що мають виробничий досвід і навички до праці. Зміна засобів виробництва характеризується насамперед розвитком знарядь виробництва. Продуктивні сили визначають характер суспільних відносин («Форму спілкування»), основу яких становлять виробничі відносини, що відображають відносини між людьми в процесі виробництва суспільного продукту, обміну і розподілу матеріальних благ. На певному етапі розвитку продуктивних сил настає такий період, коли виробничі відносини перестають їм відповідати. Ця невідповідність між продуктивними силами і виробничими відносинами вирішується лише шляхом соціальної революції, в ході якої виробничі відносини приводяться у відповідність з продуктивними силами.

Це відкриття основоположників наукового комунізму дало ключ до розуміння загальної структури людського суспільства і закономірного процесу його розвитку. Воно не тільки поклало початок вченню про суспільно-економічні формації, а й мало вирішальне значення для з'ясування матеріальних основ розвитку військової справи.

Дальший розвиток теорії матеріалістичного розуміння історії і її значення у військовій справі дістало в роботі К. Маркса «Наймана праця і капітал», що була опублікована у квітні 1849 р. в «Новій Рейнській газеті», яку К. Маркс і Ф. Енгельс видавали в Німеччині під час революції 1848—49 років. Викладаю-

чи суть матеріалістичного розуміння історії, Маркс говорить, що матеріальні засоби виробництва визначають суспільні виробничі відносини. Це положення він ілюструє на прикладі воєнної історії: «Залежно від характеру засобів виробництва ці суспільні відносини, в які вступають виробники один до одного, умови, при яких вони обмінюються своєю діяльністю і беруть участь у сукупному виробництві, будуть, звичайно, різні. З винайденням нового знаряддя війни, вогнепальної зброї, неминуче змінилася вся внутрішня організація армії, перетворилися ті відносини, при яких індивіди утворюють армію і можуть діяти як армія, змінилось також відношення різних армій однієї до одної» [2, 425—426].

Для пояснення теорії матеріалістичного розуміння історії К. Маркс звернувся до прикладу з історії розвитку військової справи саме тому, що в цій галузі вона проявляється найбільш наочно. Тут К. Маркс проводить аналогію між формою матеріального виробництва і галуззю військової справи. І це не випадково. Ще в «Економічно-філософських рукописах» (1844 р.) він сформулював положення про визначальну роль матеріального виробництва, що впливає на всі сторони людської діяльності, які є лише особливими видами виробництва і підпорядковуються його загальному закону. Слідом за цим у «Німецькій ідеології», висуваючи тезу про залежність «форми спілкування» (характеру суспільних відносин, основу яких становлять виробничі відносини) від розвитку продуктивних сил, К. Маркс вказує, що «форма спілкування» охоплює і війну, як один з видів зовнішнього спілкування. Все це наводить на висновок, що рівень розвитку продуктивних сил обумовлює не тільки спосіб виробництва, а й спосіб ведення війни, тобто що рівень розвитку військової справи визначається рівнем розвитку продуктивних сил.

З цього видно, що ініціатором розробки питань з матеріальної основи розвитку військової справи був К. Маркс. Його ініціативу підтримав і розвинув далі Ф. Енгельс. Однією з перших праць Ф. Енгельса в цьому напрямі є робота «Можливості і перспективи війни Священного союзу проти Франції у 1852 р.». У третьому розділі цієї праці Ф. Енгельс вперше розглядає питання про матеріальні основи військової справи. Спосіб ведення війни він зводить до його соціальних і економічних основ, не тільки до даних суспільних відносин, а в остаточному підсумку і до рівня розвитку продуктивних сил. Тут очевидна аналогія між військовою справою і матеріальним виробництвом. Зі всією очевидністю проводиться ідея, що подібно тому, як засоби виробництва (насамперед знаряддя виробництва) визначають спосіб виробництва, так і засоби збройної боротьби (в першу чергу зброя) визначають спосіб ведення війни.

У серпні 1857 р. у зв'язку з початком першої світової економічної кризи і в передбаченні можливого початку революційного

процесу К. Маркса протягом кількох місяців пише геніальну працю «Критика політичної економії», в якій робить своє друге велике відкриття — створює основи теорії додаткової вартості. «Цими двома великими відкриттями — матеріалістичним розумінням історії і викриттям таємниці капіталістичного виробництва за допомогою додаткової вартості,— писав Ф. Енгельс,— ми зобов'язані *Марксові*. Завдяки цим відкриттям соціалізм став наукою, і тепер справа насамперед у тому, щоб розробити її далі в усіх її деталях і взаємозв'язках [4, 26]. У «Вступі» до «Критики політичної економії» (серпень 1857 р.) К. Маркс формулює таке важливе положення: війна досягала розвинутих форм раніше, ніж мир; на війні і в арміях такі економічні відносини, як наймана праця, застосування машин і т. д., розвинулись раніше, ніж в середині цивільного суспільства. Тут прямо вказується на те, що положення про співвідношення продуктивних сил і виробничих відносин належить не тільки до сфери матеріального виробництва, але й охоплює галузь військову; вказується також на наявність органічного зв'язку між матеріалістичним розумінням історії і вченням про матеріальні основи військової справи.

Ця думка розвивається К. Марксом у листі до Ф. Енгельса з приводу його статті «Армія» для «Нової американської енциклопедії». К. Маркс пише, що історія армії наочніше за все підтверджує правильність нашого погляду на зв'язок продуктивних сил і суспільних відносин. Взагалі армія відіграє важливу роль в економічному розвитку. Наводячи ряд прикладів, які підтверджують, що такі економічні явища, як заробітна плата, володіння рухомою власністю, цеховий лад, застосування машин, металеві гроші, поділ праці в одній галузі виробництва, тощо розвиваються в армії раніше, ніж у цивільному суспільстві, К. Маркс робить висновок: «Крім того, в історії армії з разючою ясністю резюмується вся історія громадянського суспільства. Якщо в тебе якось буде час, ти повинен розробити зазначене питання з цієї точки зору» [7, 149].

Згодом, майже через 9 років, К. Маркс знову повертається до своєї пропозиції. В листі Ф. Енгельсу від 7 липня 1866 р. він пише: «Наша теорія про визначення *організації праці засобами виробництва* ніде так блискуче не підтверджується, як у людинозабійній промисловості... Справді, варто було б, щоб ти написав про що-небудь (мені для цього бракує знань), що я міг би за твоїм підписом включити в мою книгу як додаток. Подумай про це». — «Про людинозабійну промисловість постараюся написати тобі», — відповів Ф. Енгельс 12 липня того ж року [8, 192]. Однак зробити цього в той час він не зміг.

Проблема матеріальних основ військової справи, починаючи з 1851 р., була весь час у полі зору Ф. Енгельса. Цієї проблеми він торкається в ряді місць своїх праць, присвячених військо-

вим питанням. Так, у III-му розділі другого відділу праці «Анти-Дюрінг», у зв'язку з критикою ідеалістичної теорії насильства, він вказує, що війна — це насильство, в якому перемогу одержує той, у кого більше досконалої зброї.

Вказавши на приклади переваги вогнепальної зброї над холодною: «револьвер одержує перемогу над шпагою», Ф. Енгельс зазначає, що війна є насильство не вольове, а таке, яке вимагає «певних знарядь, з яких більш досконале бере верх над менш досконалим; далі, що ці знаряддя повинні бути вироблені і що вже внаслідок цього виробник більш досконалих знарядь насильства, просто кажучи зброї, перемагає виробника менш досконалих знарядь; одним словом, що перемога насильства ґрунтується на виробництві зброї, в свою чергу, ґрунтується на виробництві взагалі, отже... на «економічній силі», на «господарському становищі», на матеріальних засобах, що їх має в своєму розпорядженні насильство» [4, 160].

Розвиваючи ідеї, викладені в статті «Тактика піхоти і її матеріальні основи» і керуючись матеріалістичним розумінням історії, Ф. Енгельс сформулював закон про визначення ролі економічних умов у військовій справі. «Ніщо так не залежить від економічних умов, як саме армія і флот,— писав він.— Озброєння, склад, організація, тактика і стратегія залежать насамперед від досягненого в даний момент ступеня виробництва і від засобів сполучення» [4, 161].

Вказавши, що зміна засобів ведення війни залежить від способу виробництва, Ф. Енгельс разом з тим відзначає, що стан виробництва, економічні умови впливають на способи ведення війни і бою не безпосередньо і автоматично, а опосередковано, через багато інших факторів, і в першу чергу через виробництво військової техніки і зброї. У згадуваній праці «Анти-Дюрінг» він пише, що успіхи в розвитку техніки негайно позначилися на військовій справі, майже насильницьки, часом навіть мимо волі військового командування, викликаючи зміни і навіть перевороти у способах ведення бою [4, 165]. Це положення Ф. Енгельс розкриває на ряді прикладів. Так, він вказує, що поява і вдосконалення вогнепальної зброї сприяли виникненню лінійної тактики, лінійного строю, а ведення нарізної зброї породило розсипний стрій. Аналізуючи це, В. І. Ленін писав: «Военна тактика залежить від рівня воєнної техніки,— цю істину розкривав і в рот поклав марксистам Енгельс» [12, 145].

Воєнно-теоретичні погляди Ф. Енгельса не були застиглими, вони змінювалися в міру розвитку матеріалістичних поглядів на історію. Характерним у цьому є зміна його поглядів на майбутнє армії. До вироблення концепції матеріалістичного погляду на історію (до появи роботи «Німецька ідеологія») Ф. Енгельс у лютому 1845 р. виступив з яскравими промовами на двох збо-

рах у Ельберфельді, в яких порушив питання про заміну постійної армії загальним озброєнням, він говорив: «В комуністичному суспільстві ніхто не стане і думати про постійне військо. Та й навіщо? Для охорони внутрішнього спокою країни? Але... нікому і на думку не спаде порушувати цей внутрішній спокій... Для загарбницької війни? Але як може комуністичне суспільство дійти до того, щоб почати загарбницьку війну... Для оборонної війни? Для цього воно не потребує постійної армії, бо легко буде навчити кожного придатного для війни члена суспільства поряд з його іншими заняттями, володіти зброєю настільки, наскільки це необхідно для захисту країни, а не для парадів. І візьміть при цьому до уваги, що член такого суспільства в разі війни, яка, звичайно, може проводитись тільки проти антикомуністичних націй, повинен захищати справжню батьківщину, справжнє вогнище, що він, виходить, буде боротись з запалом, з стійкістю, з хоробрістю, перед якими повинна розпастись, як солома, механічна виучка сучасної армії. Згадайте, які чудеса робив ентузіазм революційних армій з 1792 по 1799 р.— армій, які боролись тільки за ілюзію, за мниму батьківщину, і ви зрозумієте, яка повинна бути сила армії, що бореться не за ілюзію, а за щось реальне і дійсне» [1, 515—516].

Після того, як було створено цілісне матеріалістичне розуміння історії (основи його, як зазначалось вище, були викладені у спільній роботі К. Маркса і Ф. Енгельса «Німецька ідеологія») і через шість років після «Ельберфельдських промов» Ф. Енгельс уже по іншому ставить питання про армії комуністичного суспільства. Він пише: «Емансипація пролетаріату... матиме свій особливий вираз у військовій справі і створить свій особливий, новий воєнний метод. Можна вже тепер до певної міри передбачити, в чому полягатимуть матеріальні основи цієї нової системи ведення війни» [3, 484]. За такою постановкою питання стоїть уже цілком марксистське матеріалістичне розуміння історії.

Другим прикладом взаємозв'язку поглиблення і розвитку матеріалістичного розуміння історії і зміни у зв'язку з цим деяких поглядів Ф. Енгельса на військову справу є зміна його поглядів на співвідношення постійної армії і загального озброєння. Раніше вже відзначалося, що в своїх «Ельберфельдських промовах» (початок 1845 р. Ф. Енгельс говорив, що в комуністичному суспільстві не буде постійної армії. У «Вимогах Комуністичної партії Німеччини» (початок 1848 р.) К. Маркс і Ф. Енгельс вводять пункт про загальне озброєння народу. У складених Ф. Енгельсом у кінці жовтня 1847 р. «Принципах комунізму», в «Маніфесті Комуністичної партії», так само, як і в «Вимогах» 1848 р. фігурувала ідея організації промислових армій.

Для Ф. Енгельса, як справжнього пролетарського революціонера, був чужим догматизм. Вивчаючи розвиток військової справи у 50-х і 60-х роках ХІХ ст. і, зокрема, аналізуючи досвід

волонтерського руху в Англії і досвід Громадянської війни в США, і, переконавшись, що ніяка армія, організована заново з цивільних людей, ніколи не зможе існувати... до того часу, поки вона не буде навчена і підтримана величезними інтелектуальними і матеріальними ресурсами, які є в розпорядженні відповідно сильної і регулярної армії, і головним чаном — тією організацією, яка становить основну силу регулярної армії, він приходить до другого висновку. Сутність цього висновку зводиться до того, що без опори на якусь постійну армію, яка становить основу збройних сил, ефективне використання міліційної системи неможливе, що така система у чистому вигляді нездійснима.

Необхідність поєднання постійної армії і міліційної системи підкреслюється Ф. Енгельсом і в листі до К. Маркса від 16 січня 1869 р., в якому він писав: «Будь-яка раціональна військова організація не може не являти собою щось середнє між прусською і швейцарською системою (по тексту...)», — але що саме? Це залежить у кожному окремому випадку від обставин. Тільки комуністично побудоване і виховане суспільство може дуже близько підійти до міліційної системи, та й то повністю не досягне її» [9, 16].

Із цього положення випливає ряд принципових висновків. По-перше, Ф. Енгельс, як і раніше, передбачає період існування комуністичних і некомуністичних країн. По-друге, приходить до висновку про неможливість здійснити чисто міліційну систему комплектування армії навіть у розвинутому комуністичному суспільстві. У комуністично вихованому суспільстві можна буде лише підійти до такої системи. По-третє, вказує на неминуче поєднання у майбутньому постійної армії і міліційної системи.

Спираючись на матеріалістичне розуміння історії, Ф. Енгельс у статті «Можливості і передумови війни Священного союзу проти Франції у 1852 р.» вказує, що нові продуктивні сили будуть передумовою кожного удосконалення у системі війни, розвиток засобів виробництва стане основою створення масових армій. Подібно до того, як пролетарська революція у промисловості буде полягати не в скасуванні парових машин, а у збільшенні їх числа, «так і в військовій справі мова йтиме не про зменшення масовості армій і їх рухливості, а, навпаки, про піднесення того і другого на вищий ступінь» [3, 484].

Нове комуністичне суспільство з величезним розвитком засобів виробництва і відповідних їм виробничих відносин, при умові існування некомуністичних країн, для свого захисту створить масові, рухливі і дуже сильні армії. «По своїй масі і стратегічній рухливості ці армії матимуть нечувано страшну силу. Тактична рухливість... у таких солдатів також стоятиме на значно вищому ступені. Силою, вправністю, інтелігентністю вони перевершать усіх тих солдатів, яких може дати сучасне суспільство» [3, 486].

З цього випливають такі принципові висновки, що стосуються армії комуністичних держав. По-перше, комуністичне суспільство матиме економічну перевагу, яка проявлятиметься і у військовій справі. Економічна перевага комуністичного суспільства ґрунтуватиметься на швидкому розвитку продуктивних сил, оскільки вони будуть вільні від кайданів, що їх гальмують — приватної власності. По-друге, армії комуністичних держав матимуть соціальну перевагу, яка буде впливати з відсутності боротьби в середині суспільства, усунення класових відмінностей і досягнення справжньої його єдності. По-третє, фізична, інтелектуальна й моральна перевага, оскільки трудівник комуністичного суспільства буде всебічно розвинутою особою, що гармонійно поєднає в собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість.

Таким чином, у розвитку і становленні теорії матеріалістичного розуміння історії і застосування її у галузі військової справи визначна роль належить Ф. Енгельсу. Це сприяло дальшому розвитку, поглибленню і збагаченню всієї марксистської теорії в цілому. Після смерті Ф. Енгельса процес дальшого розвитку матеріалістичного розуміння історії, як і всієї марксистської теорії, і втілення її у військову справу запропонував В. І. Ленін.

Творчо розвиваючи всі складові частини марксизму, В. І. Ленін приділяв велику увагу військовій справі. Він збагатив марксизм новими положеннями про вплив матеріального виробництва на результат збройної боротьби. В. І. Ленін вказав, що в даний час, як ніколи, зріс зв'язок між військовою організацією країни і всім її економічним і культурним ладом [11, 35]. Вказуючи, що «воєнний опір не можна зламати інакше, як воєнними засобами...» [15, 214], В. І. Ленін вчив, що перемогу у війні одержує той, у кого краща техніка і кращі машини, і що «для ведення війни по-справжньому необхідний міцний організований тил. Найкраща армія, найвідданіші справі революції люди будуть негайно винищені противником, якщо вони не будуть у достатній мірі озброєні...» [15, 53].

В. І. Ленін створив струнку вчення про захист соціалістичної Вітчизни, розробив наукові принципи військової організації пролетарської держави. Він був першим з марксистів, кому довелося практично керувати створенням такої організації, практично вирішувати і ті питання, які не ставилися ще теоретично. Ленінська воєнна спадщина становить новий етап у розвитку воєннотеоретичних положень марксизму.

Краткое содержание

В статье на основании работ классиков марксизма-ленинизма раскрывается применение Ф. Энгельсом материалистического понимания истории для исследования некоторых вопросов военного дела. Особое внимание уделено исследованию материальной основы развития военного дела.

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 6.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.
6. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 28.
7. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29.
8. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 31.
9. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 32.
10. В. І. Ленін. Твори, т. 2.
11. В. І. Ленін. Твори, т. 8.
12. В. І. Ленін. Твори, т. 11.
13. В. І. Ленін. Твори, т. 19.
14. В. І. Ленін. Твори, т. 21.
15. В. І. Ленін. Твори, т. 27.

Ф. ЕНГЕЛЬС ПРО ТРАГІЧНЕ

Проблема трагічного цікавила і цікавить марксистів передусім тому, що в ній, ніби у фокусі, завжди знаходили відбиття найгостріші суперечності тієї чи іншої епохи, помітні потуги тих сил, що народжуються і стають на шлях боротьби з реакційними засадами задля суспільного поступу. Будучи відображенням боротьби прогресивного, героїчного, прекрасного із реакційним, показуючи поразку нового, трагічне ставить за мету пізнати реальні суперечності суспільного розвитку, виявити ті причини, які з неминучістю приводять до загибелі чи поразки героїв.

Пафос трагічного — це проти несправедливості і разом з тим гімн непоборності нового, прославлення тих засад, яким належить майбутнє. Логіка трагічного конфлікту в кінцевому рахунку так чи інакше диктувала ідею революційного заперечення дійсності. Адже якщо можлива, скажімо, поразка людинолюбця Прометея, то сили, що її зумовили, не мають права на існування. У трагічному відбувається суд над дійсністю, яка вже не відповідає передовим естетичним ідеалам.

Завдяки вказаним особливостям трагічне має велике значення для мистецтва, яке, здійснюючи пізнавальну функцію, проникає в глибини суспільного життя, щоб виявити і збагнути причини поразок героїв. Мистецьке відображення трагічного характеризується тим, що в ньому справедливість, прогресивність, правда і краса виступають втіленими в конкретно-чуттєвих образах. Наші симпатії до трагічного героя є визнанням правомірності й справедливості тієї справи, за яку він боровся і навіть жертвував собою.

Ф. Енгельс, зважаючи на вказані особливості трагічного, надавав великої ваги його мистецькому відображенню. Він захищав принципово нову точку зору щодо завдань трагедії, в якій, на його думку, повинно знаходити відображення глибоке розуміння митцем завдань класової боротьби пролетаріату в поєднанні з правдивістю відтворення ним типових характеристик і типових обставин. «На мій погляд,— писав він у листі до М. Гаркнесс,— реалізм передбачає, крім правдивості деталей,

правдиве відтворення типових характерів у типових обставинах» [5, 33].

Ф. Енгельс найповніше викладав свої погляди щодо сутності трагічного у листі до Ф. Лассалья з приводу його п'єси «Франц фон Зіккінген», в якій за основу змісту взято історичний факт повстання швабських і рейнських рицарів у 1522—1523 роках, що було очолене дворянськими ватажками Зіккінгеном та Гутеном і зазнало поразки за два роки до початку селянської війни в Німеччині.

Трактуючи розвиток суспільства з ідеалістичних позицій як «боротьбу історичних ідей», Лассаль розглядав героїв лише в якості носіїв суперечностей «всесвітнього духу», вважаючи, що їх поразки завжди зумовлюються власними помилками або нерішучістю. Характеризуючи свого героя Зіккінгена, Лассаль писав, що він тому і гине не в результаті переваги старого — що не було б справді трагічною загибеллю, бо неминуче падіння старого, до речі, далеко ще не рівносильне досягненню великих цілей Зіккінгена... проте він гине через власну помилку [6, 16].

Отже, за Лассалем, причини трагічних поразок зумовлюються самими героями. Іншими словами, можна вважати, що трагічне він обмежує самим суб'єктом, його свідомістю. Свою ідеалістичну концепцію трагічного Лассаль екстраполював і щодо виявлення причин поразок всіх повстань і революцій, які тільки знала історія. Вічна слабкість всякої правомірної революційної ідеї, писав він, яка пробує здійснитись практично, полягає в недостатку свідомості з боку членів відданих їй класів, принцип яких ще не здійснився... [6, 12].

У Лассалья виходить, що Зіккінген терпить поразку через лукавість, сутність якої в тому, що він видав свій заколот за рицарський розбрат, а не за боротьбу проти імператорської влади. Ця «лукавість» відносно способу здійснення мети, як гадає Лассаль, є, таким чином, «провиною Зіккенгена, і, звичайно, це — «велика помилка», як того вимагає Арістотель» [5, 14]. Тому поразки всіх революцій він пов'язує з «опортунізмом», «лукавістю» вождів, а не з об'єктивними умовами та ступенем підготовленості мас. Трагічне ж, таким чином, виводиться із суб'єкта, — це лише «велика помилка».

Ретельно проаналізувавши п'єсу Лассалья «Франц фон Зіккінген», Ф. Енгельс звернувся до нього з листом, в якому формулює марксистське розуміння трагічного. Ф. Енгельс зазначав той факт, що для справжньої трагедії необхідна колізія між революційними масами і їх гнобителями. А щоб відобразити такий конфлікт, драматург мусить бути реалістом, правдиво відображати революційні елементи.

Лассаль у своїй трагедії пішов зовсім іншим шляхом і основну увагу зосередив на змалюванні образів князів і рицарів як «офіційних елементів» тодішнього руху. «Але я вважаю, — писав

Ф. Енгельс,— що Ви приділили не досить уваги неофіційним — плебейським і селянським — елементам і супутнім їм їх представникам в галузі теорії» [4, 475].

Ф. Енгельс при цьому зауважував, що слабкість і нереалістичність позиції Лассалья зумовлена його відходом від дійсності та ідеалізацією дворянського руху, що означало писати «по-шіллерівськи», в той час як справедливість вимагала «шекспіризувати», щоб «за ідеальним не забувати реалістичного, за Шіллером — Шекспіра» [4, 476].

Засуджуючи ідеалістичні тенденції Лассалья щодо нехтування ним «плебейсько-мюнцерівської» опозиції, Ф. Енгельс основний вогонь своєї критики спрямував проти теорії «великої помилки», яка, за Лассалем, виступає єдиною причиною трагічного.

Це була метафізична точка зору, сутність якої полягала у недооцінці об'єктивних умов, історичної необхідності та ролі народних мас. Ф. Енгельс переконливо доводив, що відсунувши на задній план своєї п'єси селянський рух у Німеччині, Лассаль тим самим випустив з уваги «справді трагічний елемент» у долі самого Зіккінгена, який опинився між дворянами, що були противниками звільнення селян і селянами, які не бажали дворянського керівництва. «У цьому,— писав він,— й полягає, по-моєму, трагічна колізія між історично-необхідною вимогою і практичною неможливістю її здійснення. Випускаючи цей момент, ви применшуєте трагічний конфлікт, зводячи справу до того, що Зіккінген, замість того, щоб відразу вступити в боротьбу з імператором і імперією, починає боротьбу тільки з одним князем... і гине просто через байдужість та полохливість дворянства» [4, 477].

К. Маркс і Ф. Енгельс вимагали від Лассалья революційної трагедії і тому так настирливо доводили необхідність «шекспіризації», яку розуміли не інакше як перенесенням центру ваги з абстрактних ідей на боротьбу класів, на зіткнення живих соціальних характерів і пристрастей. І тому, коли Лассаль надіслав листа з своїми запереченнями, то К. Маркс назвав його «смішним». «Незрозуміло,— писав він Ф. Енгельсові,— як у таку пору року і перед лицем таких всесвітньо-історичних подій людина не тільки сама знаходить час писати щось подібне, але ще думає, що і в нас знайдеться час це прочитати» [4, 352].

Пристрасно заперечуючи теорію «великої помилки» в трагічному, Ф. Енгельс разом з тим не впав в іншу крайність — трагічного як торжества фатальної необхідності над індивідуальною волею і прагненнями окремих людей, що є характерною рисою гегелівської концепції трагічного.

Як відомо гегелівська теорія трагічного ґрунтується на протиставленні об'єктивного суб'єктивному і загального особистому. Особисте при цьому є лише втіленням і утвердженням однієї з сторін загального. «По-перше,— зауважував Гегель,— що сто-

сується трагедії, то я вже сказав, що основну форму, якою визначається вся її організація і структура, слід шукати у виділенні субстанціональної сторони як мети і її змісту, так і індивідів та їх боротьби й долі» [9, 374].

Особисті дії розцінювались Гегелем як свавільні поривання проти загального, абсолютного, які з необхідністю повинні бути приборкані. Визнаючи формально правомірність протесту індивідів проти «субстанціальних» сил, він разом з тим вважав виправданими й дії цих сил щодо приборкання індивідів. Отже, Гегель схвалював поразку індивідуального, а героїчне в нього завжди має ознаки приреченості.

Зокрема, на таких позиціях він стояв в оцінці діяльності і трагічної загибелі Сократа, який був засуджений афінським судом до страти. Схвалюючи вирок, Гегель заявив, що «першим принципом держави є взагалі те, що не існує ніякого вищого розуму чи совісті, чи добропорядності... поза тим, що держава визнає таким» [8, 84].

Це неможливо назвати нічим іншим, як апологетикою існуючої дійсності (пруської монархії). Гегель не тільки виправдовував поразку особистого, але й вважав, що в цьому виявляється «вічна справедливість», яка «відновлює моральну субстанцію і єдність при загибелі індивідуальності, яка порушує її спокій» [9, 364].

Найреакційнішою стороною гегелівського розуміння трагічного була його проповідь «змирення» героя з дійсністю, який до того ж повинен визнати свою «провину» перед загальним, «субстанціальним», основою якого виступає держава. При цьому «змирення», як стверджував Гегель, знімає «з індивідуальності, яка вступила в суперечку, тільки хибну односторонність» [9, 366], тобто те, що не відповідає існуючому ладові, залишаючи все, що «вже не є в розладі» з цим ладом.

З цих позицій Гегель давав своє тлумачення «катарсису» («очищенню») Арістотеля, вбачаючи в ньому тільки застерігання індивідів від «бунтарських поривань» проти субстанціонального, яке так чи інакше «вводить індивідуальність назад в її межі і руйнує її, якщо вона занадто піднеслася».

Саме цей бік гегелівського розуміння трагічного найчастіше використовувався різними епігонами й реакціонерами. Зокрема, це стосується німецького поета й перекладача В. Йордана, який, виступаючи на Франкфуртських національних зборах, відмовляв полякам у праві на відновлення державності, заявляючи, що вони повинні усвідомити залізну необхідність краху їхньої держави. А бажаючи називатись «трагічними героями», вони мусять гордо й мовчазно підкоритися «залізній п'яті історії», «змиритися» із своєю долею.

Висміюючи точку зору В. Йордана, Ф. Енгельс одночасно піддав гострій критиці ідеалістичну концепцію трагічного в Ге-

геля, доводячи, що історична необхідність не діє поза суспільством і реальними живими людьми. Люди спроможні, вказував Ф. Енгельс, пізнати рушійні сили історії, і тоді історична необхідність втрачає фатальний характер.

З матеріалістичних позицій Ф. Енгельс вказував на ті причини, які породили «залізну необхідність», що привела до розподілу Польщі. Ці причини полягали в «розкладі дворянської демократії, яка ґрунтувалась на кріпосному праві, тобто у виникненні великої аристократії *всередині* дворянства» [2, 351].

Засуджуючи гегелівське «змирення» у трагічному, К. Маркс і Ф. Енгельс відстоювали принцип активності, необхідність революційної боротьби трудящих мас, ліквідації буржуазної держави як основи всіх соціальних трагедій. У «Тезах про Фейербаха» К. Маркс показав своє повне розмежування з проповіддю пасивності, проголосивши необхідність революційної зміни існуючого ладу: «Філософи тільки по-різному *пояснювали* світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його» [1, 4]. Звідси й впливає вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про революційну трагедію, трагедію народних мас і їх героїв, що піднялися на боротьбу проти чужого їм і ворожого експлуататорського суспільства.

Отже, К. Маркс і Ф. Енгельс, послідовно відстоюючи інтереси трудящих мас, створили матеріалістичну теорію трагічного, сутність якої полягає ось у чому:

1. Боротьба пригноблених класів проти існуючого експлуататорського ладу та можливість їхніх тимчасових поразок є основою трагічного. Цю думку К. Маркс висловив ще до листування з Лассалем, конспектуючи «Естетику» Фішера (1857—1858 рр.): «Справжньою темою трагедії,— занотував він,— є революції». Тому на першому плані стоїть трагедія Мюнцера (плебейська), а не Зіккінгена (рицарська).

2. Трагічне не може впливати з самої випадковості чи навіть «великих помилок» героїв. Трагедія Зіккінгена не у відсутності «натхнення», не в «лукавості», а в тому, що він виступив як представник «гинучого класу», його трагедія об'єктивно зумовлена. Таким чином, трагічне виступає єдністю об'єктивного і суб'єктивного, необхідності і випадковості, а не закладене наперед лише в діях індивіда, його помилках.

3. Трагічне пов'язане з реальною історією, а не з абстрактними ідеями, «світовим духом». Тому трагічним є той герой, що гине за справу, яка має історичну цінність. Звідси впливає висновок, що старі класи можуть переживати трагедію лише в тому разі, коли вони ще мають певну історичну цінність: «Якщо загибель старих класів, наприклад рицарства, могла дати матеріал для грандіозних творів трагічного мистецтва, то міщанство, природно, не може дати нічого іншого, крім безсиливих проявів фанатичної люті і зібрання приказок та висловів, гідних Санчо Панси» [3, 202].

Марксистський аналіз трагічного особливо актуальний в наш час, коли буржуазні філософи, намагаючись довести безперспективність суспільної боротьби, проповідують вічність трагічного в долі людини. З цією метою використовуються насамперед песимістичні погляди З. Фрейда, який, виходячи з ідеалістичних позицій, твердив, що людські трагедії зумовлені вродженою збоченістю людини, виявом якої є «комплекс Едіпа». Розглядаючи трагічне в якості асоціального феномена, Фрейд виводить його із вроджених інстинктів людини, які ніби загальмовані суспільством і їх сутність виявляється лише в сновидіннях та в мистецтві, між якими він не бачить істотної різниці. «Воно (сновидіння.— Л. Б.) і складає, без сумніву, ключ до трагедії і знаходиться у відповідності з сновидінням про смерть батька» [11, 203].

Подібні думки висловлюють також сучасні неофрейдисти та екзистенціалісти з тією лише різницею, що абсолютизують не вродженість трагічного в самій людині, як ми це бачимо у Фрейда, а, навпаки, «обґрунтовують» нездоланність суспільного зла, відчуження, «абсурдності світу» (А. Камю), що приречують людину до «трагічного безвихіддя».

Як фрейдисти, так і екзистенціалісти стоять на ідеалістичних позиціях щодо визначення сутності трагічного. Тому вони нездатні по-науковому розв'язати проблему трагічного і замість боротьби проповідують черствість, байдужість, егоїзм та втечу від суспільства, як світу «не-Я».

Наприклад, А. Камю твердить, що пошуки сенсу життя є зайвими, бо воно абсурдне і сповнене трагічністю для людини. Проте жити можна і без сенсу, без ідеалів, справедливості, приймаючи світ таким, яким він є і за допомогою зневаги підніматися над ним. Ця концепція знайшла художнє втілення в багатьох його творах і, зокрема, у повісті «Посторонній». В образі Мерсо зневага і байдужість до зовнішнього світу стають безмежними. Мерсо — не борець.

Сидячи в тюрмі, Мерсо байдужістю відгороджує себе від світу. Він ладний жити навіть у дуплі сухого дерева: «Я добре до всього пристосувався. До мене часто з'являлася тоді гадка, що коли б мене змусили жити в дуплі сухого дерева, і була б у мене тільки одна робота: дивитися на колір неба над моєю головою, я б помаленько звикся і до цього» [10, 99].

У цій повісті, не дивлячись на деяку відмінність поглядів Камю від Хайдеггера, ми все-таки бачимо ілюстрацію хайдеггєрівського відчуження, яке виявляється у лицемірності моралі, громадської думки, в диктатурі «*Man*», яка абсолюто нездоланна для людини.

Якщо для Хайдеггера справжня свобода пов'язана зі смертю, то герої Камю, зокрема Мерсо, знаходить її у сізіфівській зневазі до абсурдності існування. Мерсо ніби знаходить істину

у своїй байдужості: він жив у собі і для себе і в цьому знайшов свободу. Зрозумівши цю істину, він почуває себе щасливим.

Проте Камю не враховує, що проповідуючи егоїзм та байдужість до майбутнього заради черствого сьогодення, він цим самим знецінює життя взагалі, стаючи на одну лінію з Хайдеггером. «Таке «вирішення» проблеми,— цілком справедливо зауважує І. Бычко,— лише за видимістю відрізняється від запропонованого Хайдеггером і Ясперсом, бо життя, яке ґрунтується на «байдужості до майбутнього», обезцінюється, практично рівнозначне смерті» [7, 118].

Аналіз сучасної буржуазної естетики, соціології та мистецтва показує повну неспроможність фрейдистів, неофрейдистів та екзистенціалістів щодо вирішення ними проблеми трагічного. І. Сартр, і покійний Камю, і Фромм не пішли далі від констатації факту ворожості капіталістичного ладу щодо людини, факту наявності трагічної ситуації. Проте замість того, щоб зосередитись на пошуках реальних засобів боротьби з «абсурдним світом», вони пропонують байдужість, втечу від суспільної боротьби, що явно служить класовим інтересам буржуазії.

Тільки марксистська теорія трагічного успішно витримала екзамен часу і зараз, як і раніше, служить справі боротьби трудящих за своє соціальне і національне визволення. Серед причин, що зумовили науковість марксистської теорії трагічного, слід виділити насамперед те, що марксистки не відкинули досягнень буржуазної ідеалістичної естетики, а творчо з позицій матеріалістичної діалектики переосмислили і доповнили її, виходячи з практики і потреб революційної боротьби найпрогресивнішого класу, яким виступав пролетаріат.

Краткое содержание

В статье рассматривается вопрос об отношении Ф. Энгельса к категории трагического, дается марксистская критика субъективного и объективно-идеалистического истолкования этой категории.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 5.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 29.
5. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37.
6. К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, т. I. М., 1967.
7. И. В. Бычко. Познание и свобода. М., 1969.
8. Гегель. Соч., т. X. М., 1932.
9. Гегель. Соч., т. XIV. М., 1958.
10. А. Камю. Избранное. М., 1969.
11. З. Фрейд. Толкование сновидений. М., 1913.

ПРОБЛЕМИ МОРАЛІ В ПРАЦЯХ Ф. ЕНГЕЛЬСА

Серед багатьох проблем, що цікавили Енгельса, проблеми моралі займають одне з провідних місць. Мораль — стародавня форма суспільної свідомості. Вона існує стільки, скільки існують люди.

У багатьох домарксівських філософів (наприклад, у французьких матеріалістів XVIII ст. Дідро, Гольбаха, Гельвеція, Ламетрі; в соціал-утопістів Фур'є, Сен-Сімона, Оуена; у німецького матеріаліста Фейербаха) етика була основною складовою частиною їх філософських систем. Ф. Енгельс дав класичний аналіз етики французьких матеріалістів, розкрив суть ідеалізму етики Фейербаха.

У праці «Святе сімейство», написаній у 1844 р. разом з Марксом, Енгельс високо оцінює етику Гольбаха, Гельвеція, Дідро, яка мала войовничий антирелігійний характер. Основи моральності французькі матеріалісти шукали не на небі, а на землі, в реальних інтересах людей. Норми і правила моралі, вказували вони, відповідають умовам життя людей. Люди народжуються ні злими, ні добрими. Всіма своїми добродійностями і пороками вони зобов'язані навколишньому середовищу. Змініть середовище — і ви змініте людину. Маркс і Енгельс вбачали прямий зв'язок подібних висловлювань французьких матеріалістів з соціалізмом та комунізмом. «Якщо людина дістає всі свої знання, відчуття, та ін. з чуттєвого світу і досвіду, якого набуває від цього світу, то треба, значить, зробити навколишній світ таким, щоб людина в ньому пізнавала і засвоювала справді людське, щоб вона пізнавала себе як людину. Якщо правильно усвідомлений інтерес становить принцип усієї моралі, то треба, значить, прагнути до того, щоб особистий інтерес окремої людини збігався з загальнолюдськими інтересами.

...Якщо характер людини створюється обставинами, то треба, значить, зробити обставини людськими» [1, 138]. Проте самі матеріалісти XVIII ст. не могли зробити подібних революційних

висновків у своїх вченнях. Цьому перешкоджала насамперед їх буржуазна класова обмеженість.

Перебуваючи в 40-х роках XIX ст. в Англії, Енгельс брав деякий час участь у роботі англійського товариства соціалістів-оуєністів. Він співробітничав у газеті цього товариства «Новий моральний світ». Як і сам Роберт Оуєн, його послідовники ставили собі за мету шляхом виховання змінити моральну самосвідомість людей і таким чином змінити характер тогочасного суспільства в цілому.

Енгельс у своїх «Ельберфельських промовах» перед соціалістами-оуєністами показав, що в умовах загострення класової боротьби проповідь морального самовдосконалювання не могла мати успіху і уявляла собою утопію. Тільки в комуністичному суспільстві, писав Енгельс, де інтереси окремих людей не протилежні один одному, де не буде антагоністичних класів і внаслідок цього спроститься суспільна організація, замість соціальної війни настане соціальний мир.

У 70-х роках у Німеччині з'явився новий «пророк» соціалізму — п. Дюрінг, який пропонував німецькій громадськості своє, в більшості випадків еклектичне, тлумачення багатьох найважливіших філософських питань, у тому числі і питань суспільного розвитку.

Керівники Німецької соціал-демократичної партії В. Лібкнехт і Август Бебель звернулися до Енгельса з проханням критично висвітлити «нову соціалістичну теорію», «щоб не дати молодій ще партії, яка тільки що остаточно об'єдналася, нового приводу до сектантського розколу і до замішання» [2, 7].

Як відомо, Німецька соціал-демократична партія у 1875 р. в м. Готі була об'єднана з ласальянцями в єдину партію, але в теоретичному відношенні залишилась незрілою, про що свідчить «Готська програма», прийнята на об'єднаному з'їзді партії. Тому зрозуміло, що керівники партії були дуже стурбовані появою ще одного «теоретика» соціалізму.

На початку 1877 р. в центральному органі німецької соціал-демократії було опубліковано ряд статей Енгельса з критикою Дюрінга, які пізніше вийшли окремим виданням під загальною назвою «Анти-Дюрінг».

Розглядаючи сферу моральних явищ, Дюрінг твердив, що тут, як і в будь-якій іншій галузі знання, ми маємо справу з вічними істинами, які, якщо вони пізнані до кінця, можуть претендувати на те ж значення, що й істини математики.

Енгельс писав, що до аналізу будь-яких явищ, а тим більше суспільних, треба завжди підходити діалектично. Питання про істину в остаточній інстанції тут бути не може. Взяти, наприклад, наші уявлення про добро і зло. Протягом віків серед різних народів ці уявлення так мінялися, що іноді навіть суперечили одне одному (людоджерство, кровна помста, багатожонство тощо).

Але, скаже дехто, добро все ж таки не зло, а зло не добро. Якщо змішувати добро і зло, то зникне будь-яка моральність і кожен може робити й діяти так, як йому завгодно.

Дійсно, добро це не зло і зло не добро. Але в житті часто важко розгадати де добро, а де зло. Якби все було так просто, писав Енгельс, то не було б ніяких суперечок про добро і зло, і кожен знав би, де добро, а де зло.

Ці слова Енгельса мають надзвичайно глибокий смисл і для нашого часу. Зло не завжди виступає відверто, в гідкому, мерзенному вигляді. Якби це було так, тоді добро здобувало б постійні перемоги над сірою убогістю зла.

Недавно на сторінках «Літературної газети» велась дискусія на тему: «Чи є у зла фантазія?». Деякі читачі висловлювали думку, що у зла не може бути ніякої фантазії. Нажаль, це не так. За не одне тисячоліття життя людство зустрічалося з усяким злом. Відомо, що іноді злу притаманна блискуча фантазія, воно вміє обворожити, зачарувати. Через всю історію суспільства — аренами Римського цирку, романтичними жорстокостями варварів, фантастичними страхіттями інквізиції, варварством фашизму — чинилося зло. Зло іноді так глибоко приховане, що його важко помітити.

Італійський вчений Бонеллі зробив такий дослід. Він уколів одну маленьку тварину зубом гримучої змії, голова якої 16 років висушувалася на сонці, а потім понад 30 років зберігалася заспиртованою в колбі. Цим зубом Бонеллі вколів тварину. Через годину тварина загинула. Чи не є цей зуб гримучої змії символічним виразом зла, до якого люди повинні бути постійно пильними?

Ось уже кілька років на Заході ведеться посилена агітація за те, щоб припинити слідчі справи з приводу колишніх гітлерівських спідручних, які ще й досі залишаються на волі, мотивуючи це давністю злочинів. Якщо так міркувати, то можна опинитися зовсім обеззброєним перед отаким «зубом» змії.

В етиці, як і в інших суспільних науках, не може бути вічних, незмінних істин. А з того часу, як суспільство розкололося на класи, не існує і єдиної моралі, єдиних міркувань про вчинки людей. Норми моралі, які є істинними для даної епохи і даного класу, втрачають свою істинність в іншу епоху і для іншого класу. Так, моральна заповідь «не кради» є загальною для будь-якого суспільства, побудованого на приватній власності. Але вона втрачає смисл для суспільства, в якому ліквідована приватна власність і пов'язані з нею відносини між людьми, де усунено всякі мотиви до крадіжки. «Як би сміялися там,— писав Енгельс,— з того проповідника моралі, який захотів би урочисто проголосити вічну істину: Не кради!

Тому ми відкидаємо всяку спробу нав'язати нам яку б то не було моральну догматику як вічний, остаточний, віднині незмінний моральний закон.. Ми твердимо, що всяка теорія моралі була

досі кінець кінцем продуктом даного економічного становища суспільства. А оскільки суспільство досі розвивалося в класових протилежностях, то мораль завжди була класовою мораллю» [2, 91].

Про надкласову мораль можна буде говорити ще нескоро. Навіть в умовах побудови комуністичного суспільства в нашій країні і ліквідації класових відмінностей в суспільстві мораль все ж таки залишиться класовою до того часу, поки існуватиме капіталізм.

Характеризуючи комуністичну мораль, як найвищий етап морального прогресу людства, Енгельс разом з тим відзначав важкий і довгий шлях формування нових моральних якостей пролетаріату. Він не ототожнював пролетарську мораль з комуністичною. Пролетарська мораль виникає в умовах капіталістичних виробничих відносин. Суперечності капіталізму породжують суперечливі тенденції і в моральності пролетаріату. З одного боку, народжуються нові моральні якості, а з іншого — в моральних відносинах робітників капіталістичного суспільства спостерігаються пережитки буржуазних норм поведінки. В ході класової боротьби у робітників міцніють риси комуністичної моралі, але в умовах капіталізму принципи нової моралі не можуть повністю розвинути. Це стає можливим лише із знищенням приватної власності, з перемогою соціалістичної революції.

У 1888 р. була опублікована одна з видатних праць Енгельса — «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії». Значне місце у ній відведено критиці ідеалізму Фейербаха, який найбільше проявився в його етиці та філософії релігії. Крок за кроком розкриває Енгельс обмеженість Фейербаха в розумінні суті моралі, показує всю убогість тлумачення ним основних моральних категорій, наприклад категорій добра і зла. Фейербаху й на думку не спадає, пише Енгельс, розглянути історичну роль морального зла. Він вважає, що важливішою в житті людей є проблема добра, щастя, а не зла. І це в епоху найжорстокішої експлуатації трудящих!

Енгельс справедливо відзначає перевагу в цьому відношенні ідеаліста Гегеля над матеріалістом Фейербахом. У Гегеля зло це форма, в якій виявляється рушійна сила історичного розвитку. І це дійсно так. Кожен новий крок у розвитку суспільства є неминучим в той же час зневаженням якої-небудь святині, бунтом проти старого, відживаючого, але освяченого звичаєм порядку. Взяти хоча б революцію. Маркс і Енгельс називали революцію «локомотивом історії». Але ж революція завжди пов'язана з кроквопротиттям, руйнуванням, з великими матеріальними втратами. А це ж є зло, але зло, в формі якого здійснюється історичний прогрес.

Основою моралі Фейербах вважав прагнення людей до щастя. Це прагнення він характеризував як природний стан і право лю-

дини. Проте, писав Енгельс, в умовах експлуатації не досить вказати трудящим на природність їх прагнень до щастя. Необхідно ще, крім цього, вказати їм шляхи і засоби для здобуття його. У класовому суспільстві людина дуже рідко і далеко не в повній мірі може задовольнити своє прагнення до щастя. Вона повинна насамперед мати для цього роботу, яка б задовольняла її, їжу, індивіда іншої статі, книги, предмети споживання і т. ін. «Одно з двох,— пише Енгельс,— або фейєрбахівська мораль наперед передбачає, що всі ці засоби і предмети для задоволення потреб безпосередньо є у кожної людини, або вона дає тільки добрі, але незастосовані поради, і тоді вона не варта виїденого яйця для людей, позбавлених згаданих вище засобів» [3, 283].

Фейєрбах вважав прагнення до щастя природним правом кожної людини, тобто завжди, у будь-які часи, за будь-яких обставин. Але чи є так у реальному житті? «Чи заходила коли-небудь в стародавні часи,— писав Енгельс,— між рабами і їх власниками, або в середні віки між кріпаками-селянами і їх баронами мова про рівне право всіх людей на щастя?» [3, 284].

Лише в умовах капіталізму і заради розвитку капіталізму буржуазія змушена була ввести рівноправність особи. Проте, писав Енгельс, для прагнення до щастя ідеальні права є надто недостатньою поживою. Отже, капіталізм навряд чи більше шанує рівне право більшості на щастя, ніж його шанувало рабство чи кріпосництво.

Не краще було у Фейєрбаха і з розумінням суті моралі та взаємовідношення її з релігією. Істинна мораль, як її розумів Фейєрбах,— справжні, сердечні відносини між чоловіком і жінкою, це і є релігія. Вся минула релігія, твердив Фейєрбах, являла собою перекручене, фантастичне відображення дійсності. Таку релігію Фейєрбах відкидає. Але він не хоче відмовитися від релігії взагалі. Тепер релігія, писав він, буде стосуватися виключно сердечних відносин між людьми.

Проголошуючи необхідність ліквідації існуючих релігій і насамперед християнства, Фейєрбах мріяв про створення особливої релігії «без бога», в центрі якої була б сама людина. Живучи осторонь від класових битв, Фейєрбах проповідував боготворіння людини і людських почуттів, писав про святість відносин між чоловіком і жінкою, твердив, що «людина людині — бог». Таким чином, у Фейєрбаха немає правильного розуміння ні суті моралі, ні суті релігії. Адже мораль не обмежується сферою відносин між чоловіком і жінкою, а є набагато складнішим явищем суспільного життя. Що ж до відносин між людьми, які ґрунтуються на почуттях, насамперед відносин між чоловіком і жінкою, то вони існують з часу існування людей. Моральні норми виникли набагато раніше релігії. Крім цього, мораль буде існувати завжди, поки існуватимуть люди, а релігія неминуче зникне з свідомості та побуту людей на певному етапі суспільного розвитку.

Надзвичайно важливе значення у теоретичній спадщині Енгельса має розробка ним проблеми сім'ї та шлюбу. У 1877 р. вишла праця видатного американського дослідника-етнографа Л. Моргана «Стародавнє суспільство», в якій він по-своєму знову відкрив матеріалістичне розуміння історії. Маркс дуже високо оцінив твір Моргана, збирався написати працю в аспекті досліджень Моргана, але не встиг. І ось Енгельс, виконуючи заповіт свого друга, написав свою знамениту працю «Походження сім'ї, приватної власності та держави». Виходячи з матеріалістичного розуміння історії, Енгельс простежує розвиток сімейно-шлюбних відносин, починаючи з найвіддаленіших часів людства аж до сучасності. Розвиток сімейно-шлюбних відносин, форми сім'ї на різних етапах історії, місце в сім'ї чоловіка і жінки — все це зрештою визначається рівнем розвитку виробництва та характером виробничих відносин у кожному епоху. Енгельс малює картину надзвичайного становища жінки у суспільстві та сім'ї в період родового ладу. Це пояснюється тією важливою роллю, яку відігравала жінка в суспільному виробництві матеріальних благ. Жінці належала велика заслуга в освоєнні вогню, вирощуванні рослин, будівництві житла, виготовленні одягу, прирученні тварин. «Запаси були спільними,— пише Енгельс,— але лихо тому нещасному чоловікові або коханцеві, який був надто лінивий чи невправний і не вносив своєї частки до спільного запасу. Хоч скільки він мав у домі дітей і належного йому майна, всеодно він щохвилини міг чекати наказу зв'язати свій вузол і забиратися геть. І він не смів навіть пробувати чинити опір.

...Жінки були великою силою в кланах (родах) та і скрізь взагалі. Бувало, що вони не спинялися перед зміщенням вождя і розжалуванням його в простого воїна» [3, 50].

Проте та сама причина, яка раніше забезпечувала жінці її панування в домі, утвердила пізніше панування чоловіка. З розвитком виробництва домашня робота жінки втратила своє значення порівняно з промисловою працею чоловіка. «Уже тут виявляється,— пише Енгельс,— що визволення жінки, зрівняння її з чоловіком неможливе і лишається таким, поки жінка відсторонена від суспільної продуктивної праці і обмежується домашньою приватною працею» [2].

Розкол суспільства на класи збігається в моральному розвитку з видатною подією — виникненням моногамії, одношлюбності, тобто тієї форми сім'ї, яка існує і досі. В моральному розумінні цей крок полягав у тому, що на відміну від групового шлюбу без взаємної прихильності з'явилася можливість вибору подружжя. І все ж, яке б не було велике значення моногамії, за умов приватної власності справжня одношлюбність на міцній моральній основі неможлива. Справжня моногамія передбачає повну рівноправність подружжя, а також можливість розторгнення шлюбу, якщо це необхідно. Але в реальному житті все було зовсім не так.

Становище було таким, що з самого свого виникнення моногамія була лише для жінки. «Існування рабства поряд з моногамією,— відзначає Енгельс,— присутність молодих гарних рабниць, що перебували у повному розпорядженні чоловіка, надало моногамії з самого початку її специфічного характеру, зробивши її моногамією тільки для жінки, а не для чоловіка» [3, 62].

Моральною основою шлюбу, вказував Енгельс, є любов. Але в умовах приватної власності любов, як правило, існує поза шлюбом, як протилежність шлюбу. Любов, як моральна основа шлюбу в умовах експлуататорського суспільства — це фікція. Вступаючи у шлюб, подружжя частіше виходять не з любові, а з економічних інтересів. Лише знищення приватної власності і відносин, що існують на її основі, створить повну свободу при вступі у шлюб, усуне всякі побічні, економічні міркування при виборі подружжя.

Оскільки розвиток сімейно-шлюбних відносин визначається розвитком матеріальних умов життя суспільства, то Енгельс не намагався намалювати детальну картину стану сім'ї та шлюбу при комунізмі. Основну увагу він приділив тому, що відпаде від сучасної моногамії при комунізмі, а саме: панування чоловіка, економічні мотиви при виборі подружжя і т. ін. «Але, що прийде на зміну?» — питає Енгельс. І відповідає: «Це визначиться, коли виросте нове покоління: покоління чоловіків, яким ніколи в житті не доведеться купувати жінку за гроші або за інші засоби соціальної влади, і покоління жінок, яким ніколи не доведеться віддаватися чоловікові з будь-яких інших мотивів, крім справжньої любові... Коли ці люди появляться, вони відкинуть під три чорти все те, що за теперешніми уявленнями їм треба робити як належне; вони знатимуть самі, як їм діяти, і самі вироблять відповідно до цього свою громадську думку про вчинки кожного окремо,— і край» [3, 80].

В ході будівництва соціалізму та комунізму докорінно змінився характер суспільних відносин між людьми, в тому числі і відносин між чоловіком і жінкою, виникла нова моральна свідомість, нові моральні правила і норми. Отже, втілюються в життя ті геніальні думки Енгельса, які ми знаходимо в його теоретичній спадщині з питань етики.

Краткое содержание

В статье раскрывается теоретическое наследие Ф. Энгельса по вопросам морали. Подчеркивается в частности анализ им этики французских материалистов, критика идеализма в этике Фейербаха, критика Дюринга по вопросам морали, а также научное толкование многих важнейших этических проблем: понимание сущности морали, ее классового характера, основных категорий этики, особенно добра, зла, счастья, справедливости, вопросов семьи и брака и др.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.

Ф. ЕНГЕЛЬС І ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА

Ф. Енгельс, як і К. Маркс, чимало уваги приділяв проблемам походження і соціального призначення права, оскільки воно органічно пов'язане з державою. Природно, що проблема походження держави не може бути розв'язаною без розробки корінних проблем наукової теорії права. Відомо, що держава і право за своєю соціальною роллю є найважливішим засобом класового панування.

Класики марксизму неодноразово підкреслювали, що держава не може існувати без права, оскільки волі пануючого класу може бути надана обов'язкова і загальна форма лише у вигляді права. Вивчення праць Ф. Енгельса, що висвітлюють філософські проблеми права, допомагає не тільки розібратися у досить складному діалектичному характері взаємозв'язку права й економіки, права і держави, права і моралі, але й використати право як знаряддя виховання нової людини, соціального управління взагалі.

Ф. Енгельс підкреслював, що право не може бути незмінним, воно розвивається на основі певних соціально-економічних відносин і залежить від них. Він писав, що «право повинне не тільки відповідати загальному економічному становищу, не тільки бути його виразом, але також бути *внутрішньо узгодженим* виразом, який не спростовував би сам себе в силу внутрішніх суперечностей» [4, 395].

Теоретичні проблеми права Ф. Енгельс здебільшого висвітлює у праці «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Він наголошує на тому, що у первіснообщинному ладі немає особливого апарату примусу, який забезпечував би функціонування права. «Велич родового ладу,— писав він,— але разом з тим і його обмеженість проявляються в тому, що тут немає місця для панування і поневолення. В середині родового ладу не існує ще ніякої різниці між правами і обов'язками; для індієця не існує питання, чи є участь в громадських правах, кровна помста або

сплата викупу за неї правом чи обов'язком; таке питання здавалося б йому настільки ж безглуздим, як і питання, чи є їжа, сон, полювання — право чи обов'язок?» [3, 152]. Енгельс зауважує, що будь-які суперечки у первіснообщинному ладі розв'язуються родом або племенем, тобто тими, кого вони стосуються. Він наголошує на тому, що при виникненні приватної власності (а отже, держави і права) велику роль відіграють зміни насамперед у сімейній організації, що експлуаторське суспільство позбавляє трудящі маси необхідних прав. Оскільки «основою цивілізації є експлуатація одного класу другим,— говорить Ф. Енгельс,— то весь її розвиток відбувається в постійній суперечності... І коли у варварів... ледве можна було відрізнити права від обов'язків, то цивілізація навіть цілковитому дурневі роз'яснює різницю і протилежність між ними, надаючи одному класові майже всі права і звалюючи на других майже всі обов'язки» [3, 170].

Експлуаторський характер права, залежність його від економічних відносин Ф. Енгельс розкриває і в таких своїх ранніх працях, як «Хлібні закони», «Становище Англії. Англійська конституція», «Внутрішні кризи» тощо. У «Німецькій ідеології» та «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс характеризують право як класово-вольове явище.

У статті «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії» Енгельс указував, що державна воля виражається у формі законів і визначається мінливими потребами суспільства і зрештою розвитком продуктивних сил. Разом з тим він застерігав, що право зовсім не є механічним відображенням економіки, оскільки на нього впливають не тільки економіка, а й політика, філософія, мораль тощо. Розкриваючи дійсну політику пануючого класу («Роль насильства в історії»), Ф. Енгельс показує як економічні потреби суспільства відбиваються в різних галузях права (державному, цивільному, судовому), доводить, що перетворення у правовій надбудові уже тоді були прогресивними, оскільки вони (через удосконалення норм права) відповідали потребам суспільства. Він пише: «Усунення чинних у дрібних державах (мається на увазі роздрібненість Німеччини на окремі невеликі держави з їх великою різноманітністю в галузі права.— С. С.) строкатих правових норм, формальних і матеріальних, було вже само по собі настійною потребою для дальшого розвитку буржуазного суспільства, і в цьому усуненні головна заслуга нових законів,— значно більше, ніж в їх змісті» [3, 453].

Розкриваючи відмінність між німецьким, французьким та англійським правом того часу, Енгельс каже: «Коли держава і державне право визначаються економічними відносинами, то само собою зрозуміло, що тими самими відносинами визначається і цивільне право, роль якого власне зводиться до того, що воно санкціонує існуючі, при даних обставинах нормальні, економічні відносини між окремими особами. Але форма, в якій дається ця

санкція, може бути дуже різноманітна». І далі: «Коли норми цивільного права являють собою лише юридичний вираз економічних умов суспільного життя, то вони, залежно від обставин, можуть виражати їх іноді добре, а іноді й погано» [3, 297]. Але це не означає, що лише одна економіка визначає розвиток права і хід історії взагалі. В листі до К. Шмідта від 27 жовтня 1890 р. Енгельс писав, що право має і зворотний вплив на базис, воно може активно впливати на економічний розвиток, а може і гальмувати його. Отже, право має і свою відносну самостійність, яка породжується відотною самостійністю держави щодо економіки.

З аналізу Енгельсом права і держави бачимо, що вони не в однаковій мірі впливають один на одного. Вплив держави на право завжди сильніший, саме вона надає праву загальнообов'язкового характеру. Але право як знаряддя держави надає стійкості суспільним відносинам, змінює функції і навіть форми держави. Лише при існуванні держави, пише Ф. Енгельс, виникають норми права, як юридичне відображення економічних умов суспільного життя. Стає зрозумілим, що для того, щоб дістати санкції закону, економічні факти повинні в кожному окремому випадку набирати форми юридичного мотиву, що може статися лише при врахуванні всієї системи уже існуючого права.

Класики марксизму довели, що право виникає тоді, коли в суспільстві з'являється майнова нерівність, створюються такі умови, за яких економічне і політичне панування меншості може здійснюватися лише шляхом нав'язування своєї волі всьому суспільству. У класовому суспільстві кожний індивід в силу об'єктивної необхідності сприймає *уже діючі* норми права, відносно яких у нього (залежно від класової приналежності) утворюється певна система правових поглядів і переконань. Звідси випливає різне ставлення до закону буржуа і робітника, що й показав у праці «Становище робітничого класу в Англії» Енгельс: «Для буржуа закон священний: адже він є його власним витвором, виданий за його згодою для захисту його особи і його інтересів. Буржуа знає, що коли один який-небудь закон і завдає йому не-вигод, то все законодавство в цілому спрямоване на захист його інтересів... Робітник надто добре знає, він надто часто зазнав на досвіді, що закон для нього — батіг, сплетений буржуазією, і тому він вдається до закону тільки в тому випадку, коли його до цього примушують» [1, 431].

Отже, стає очевидним той факт, що в експлуататорів і експлуатованих на основі єдиної системи правових норм утворюються протилежні ставлення до права. Кожен оцінює норми права з точки зору свого класового інтересу. І оскільки у буржуазному праві закріплюються права і обов'язки панівного класу відповідно до його інтересів, то зрозуміло, що трудящі, оцінюючи такі правові норми з точки зору свого класового інтересу, виражатимуть протест проти існуючих законів панівного класу.

Таким чином, ми бачимо, що вирішення Ф. Енгельсом основних питань теорії і права відбуваються на філософській основі діалектичного матеріалізму. Так, суспільні відносини він розглядає як складні й багатосторонні процеси, що спрямовані на задоволення найрізноманітніших потреб суспільно-історичної практики людини. А оскільки існує об'єктивна необхідність у регулюванні цих відносин, то зрозуміло, що вони, насамперед, повинні якимось чином контролюватися. Саме за допомогою права держава і повинна поставити всіх учасників відносин під свій контроль. З цією метою вона наділяє всіх учасників суспільних відносин певними правами і обов'язками. Це і є не що інше, як процес формування самих відносин, адже вони при цьому набувають форми правових: абстрактність норми права немов би накладається на конкретні умови суспільного життя.

У працях Ф. Енгельса ми знаходимо чимало прикладів діалектичного розв'язання складного і суперечливого процесу створення і розвитку права. Це має велике значення для правильного розуміння становлення права, розвитку наукової правотворчості. Не випускаючи з виду таких головних моментів марксистської наукової теорії права, як обумовленість права економічним ладом суспільства, класово-вольовий характер права тощо, необхідно при розв'язанні ряду складних теоретичних проблем правотворчості підкреслювати тісний зв'язок діалектики розвитку права з діалектикою основної форми соціального руху — власності. Без цього право не може бути правильно зрозумілим. Лише при такій умові можна успішно розв'язати назрілі питання методології вивчення проблем правового і морального розвитку, питання взаєморозвитку виховних функцій права і моралі в процесі комуністичного будівництва, дати критику антикомуністичним поглядам на «неможливість» морально-правового виховання нової людини.

Приклад розв'язання Ф. Енгельсом філософських проблем права показує, що для об'єктивного аналізу будь-яких соціальних явищ завжди необхідний діалектико-матеріалістичний підхід. Загальний характер діалектико-матеріалістичного методу з необхідністю повинен пронизувати конкретні методи окремих правових наук. Незважаючи на те, що правові явища завжди то відстають, то випереджають розвиток суспільного буття, вони в обох випадках активно впливають на матеріальні відносини, що їх породили. Саме внаслідок такої самостійності право може і повинно завжди виступати регулятором суспільних відносин. Відомо, що правові норми є важливим інструментом соціального контролю, який призначений для того, щоб поведінку кожного індивіда приводити у відповідність з інтересами суспільства. Ф. Енгельс зауважував, що ще на «дуже ранньому ступені розвитку суспільства виникає потреба охопити загальним правилом повторювані день у день акти виробництва, розподілу і обміну

продуктів і подбати про те, щоб окрема людина підкорилася загальним умовам виробництва і обміну. Це правило, яке спочатку виражається у звичаї, стає потім *законом*» [2, 263].

Соціалістичне право (мають на увазі правові норми) завжди передбачає певний розподіл прав і обов'язків між окремими індивідами. Якщо взяти до уваги той факт, що правова норма поза практичною діяльністю людей не проявляється, то стане зрозуміло, що те, що в одному відношенні є правом, виступає як обов'язок у другому і навпаки.

Таким чином, при соціалізмі знищується протилежність прав і обов'язків.

Комуністичне суспільство характеризуватиметься насамперед хорошою врегульованістю його розвитку. Але воно не зможе існувати без влади, без відповідного підпорядкування. Як би не вирішувалися різні виробничі і суспільні питання — «чи рішенням делегата, — говорив Ф. Енгельс, — поставленого на чолі кожної галузі праці, чи коли це можливо, більшістю голосів, *воля окремих осіб завжди повинна підкорятися* (курсив мій. — С. С.), а це означає, що питання розв'язуватимуться авторитарно» [2, 293]. Суспільство не може розвиватися без певного підпорядкування. В комуністичному суспільстві підпорядкування здійснюватиметься усвідомлено і добровільно, а тому і втратить свій юридичний характер, тобто не буде вже обов'язком. При комунізмі «люди поступово звикнуть, — як указував В. І. Ленін, — додержувати елементарних, віками відомих, тисячоліттями повторюваних в усіх прописах, правил співжиття, додержувати їх без насильства, без примусу, без підкорення, *без особливого апарату для примусу, який називається державою*» [5, 420].

Величезний вклад у створення наукової теорії права і розробку її корінних проблем вніс Ф. Енгельс, що має важливе значення не тільки для марксистсько-ленінської теорії, а й для практики соціалістичного і комуністичного будівництва.

Краткое содержание

В статье раскрываются основные философские положения Ф. Энгельса о сущности, классовой природе и исторической ограниченности буржуазного права. Излагаются такие марксистско-ленинские положения, как обусловленность права экономическим строем общества, характеристика права как классово-волевого явления и др.

Автор утверждает, что право не может быть правильно понятым без учета тесной связи диалектики развития права с диалектикой основной формы социального движения — собственности.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 25.

БОРОТЬБА Ф. ЕНГЕЛЬСА З ДРІБНОБУРЖУАЗНОЮ РЕВОЛЮЦІЙНІСТЮ В КОМУНІСТИЧНОМУ РУСІ ТА СУЧАСНІСТЬ

Ідейна боротьба Маркса й Енгельса з противниками наукового комунізму відбувалася з перших днів розробки наукової теорії. Вони вели боротьбу проти «істинних соціалістів», утопічного комунізму Вейтлінга, прудонізму тощо. В першому програмному документі наукового комунізму — «Маніфесті Комуністичної партії» — Маркс і Енгельс докладно аналізували реакційну суть феодального, буржуазного і дрібнобуржуазного соціалізму. Вони піддали різкій критиці догматичність поглядів і реакційність сектантства учнів і послідовників критично-утопічного соціалізму, який в нових умовах втратив будь-яке реальне значення і став гальмом у розвитку політичного руху робітничого класу.

Не будучи ще панівним, вчення Маркса—Енгельса в період з 1848 по 1891 р. набирає сил, поширює свій вплив на пролетаріат, а згодом одержує повну перемогу. До цього часу в усіх країнах світу складаються самостійні пролетарські партії, виникає міжнародний комуністичний рух. Проте старий ідейний вантаж, дрібнобуржуазна спрямованість поглядів окремих керівників давалися взнаки не тільки всередині робітничого класу, але й комуністичного руху.

Основний тягар боротьби з антикомуністичними течіями ліг на плечі друга й соратника Маркса — Фрідріха Енгельса. До того часу між ними уже відбувся певний поділ праці. Енгельс писав: «Мені припало представляти наші погляди в періодичній пресі,— отже, зокрема, вести боротьбу з ворожими поглядами,— для того, щоб зберегти Марксу час для роботи над його великою головною працею» [3, 321].

Велика заслуга Енгельса полягає в тому, що він показав реакційну суть анархізму, його теоретичне безпліддя у поглядах на перетворення суспільства, суб'єктивістський і волюнтаристський підхід до звершення соціалістичної революції. Він викрив характерні риси бакунізму: догматизм і сектанство, відірваність від широких народних мас, «революційний» авантюризм і дво-

рушництво. Енгельс указав на класові та ідейні джерела цієї течії.

Відзначаючи виникнення сект, як історично закономірного продукту періоду зародження і становлення робітничого класу, Енгельс і Маркс пишуть, що вони «обертаються на перешкоду, як тільки цей рух переростає їх» [1, 29]. І справді, аналізуючи крок за кроком основні положення програми «Альянс соціалістичної демократії»¹, Маркс і Енгельс у спільній брошурі «Уявні розколи в Інтернаціоналі» переконливо розкривають реакційну суть цієї організації, яка в своїй практичній діяльності керувалася ідеями давно минулого історичного етапу пролетарського руху.

Догматизм і сектантство в історії міжнародного комуністичного і робітничого руху завжди діяли разом. Але наслідування відірваним від життя, заученим раз і назавжди догмам неминуче приводило їх до відриву від широких народних мас, до авантюризму в політиці.

Критиці бакунізму Ф. Енгельс у цей період присвячує ряд своїх праць: «Доповідь про Альянс соціалістичної демократії, представлений Гаагському конгресу від імені Генеральної Ради», «Конгрес у Гаазі», «Імперативні мандати на Гаагському конгресі», «Звіт Генеральної Ради про стан товариства в Іспанії, Португалії, Італії», «Про авторитет» та ін. В роботі «Європейські робітники у 1877 році» Енгельс, підводячи підсумки боротьби за єдність робітничого класу, відзначає, що «після чотирирічної внутрішньої боротьби була повністю відновлена єдність дій європейського робітничого класу, і політика, яку проголосила більшість останнього конгресу Інтернаціоналу, була цілком виправдана подіями» [2, 130].

Ця єдність дій була досягнута завдяки розгрому бакуністських сект, а також у результаті подолання догматизму в поглядах на соціальну революцію і перетворення суспільства на соціалістичних началах. Якщо члени Інтернаціоналу намагалися створити єдність думки і дії робітничого класу в його боротьбі проти буржуазії шляхом пропаганди і створення відкритої організації пролетаріату — партії, то Бакунін ставив своїм завданням створення таємного товариства, мета якого — не знищення існуючого ладу, а розкол робітничого руху, боротьба з інакомислячими, з тими, хто відкидав їх догми. «Воно ставило собі за мету захопити центральне керівництво Інтернаціоналом, а коли це буде неможливим, то дезорганізувати його, щоб в такий спосіб краще забезпечити свій вплив» [1, 159]. Для досягнення цієї мети баку-

¹ «Альянс соціалістичної демократії» — організація, створена М. Бакуніним з метою розколотися Міжнародне Товариство робітників (Перший Інтернаціонал) і підкорити робітничий рух егоїстичним інтересам невеликої купки дрібно-буржуазних авантюристів.

ністи всередині відкрито існуючих секцій Інтернаціоналу створювали свої маленькі таємні секції. В своїй боротьбі з інакомислячими члени цих секцій не зупинялися ні перед чим. Брехня, наклепи, залякування — все це освітлювалось ім'ям революції.

Саме такими методами Михайло Бакунін намагався утвердити свою владу в Інтернаціоналі. Таємна організація мусила увічнити диктатуру Бакуніна. Але для цього необхідно було підірвати авторитет й усунути від керівництва Інтернаціоналом Маркса та його послідовників. І Бакунін всіма силами намагався, де тільки міг, применшити, оганьбити, знищити Маркса. Він дворушничав, іноді улещував, даючи Марксу позитивну оцінку, але незабаром забував про це і обвинувачував його в приховуванні справжніх цілей, в прагненні до встановлення диктатури особи і в недостатній революційності.

Енгельс на конкретних фактах і прикладах показав таємні підступи, шахрайство, за допомогою яких бакуністи намагалися поставити пролетарський рух на службу егоїстичним цілям окремої особи. Він викрив гегемоністські прагнення Бакуніна. Виступаючи під гаслом «антиавторитарності», Бакунін прагнув встановити свою особисту диктатуру в Інтернаціоналі при підтримці своїх однодумців, які, «не гребуючи ніякими засобами, прагнули зайняти панівне становище в організації, де вони становили тільки незначну меншість» [2, 128]. І ця меншість бажала командувати і прагнула нав'язати свої доктрини всім членам Інтернаціоналу. Підкреслюючи гегемоністські прагнення Бакуніна, Енгельс називав його «Наполеоном цієї компанії». Характеризуючи безголовість і тупість тих, хто йшов за Бакуніним, Енгельс відзначав, що «ці люди кричать: ми хочемо повної автономії, ми не хочемо вождів, і в той же час дозволяють жменьці буржуазних доктринерів водити себе за носа...» [4, 341]. Але якщо Бакуніну удавалося збити окремі секти в ряді країн на противагу існуючим організаціям Інтернаціоналу, то поширити свій вплив на робітничий клас йому не вдалося. Навіть у тих країнах, де анархізм користувався значним впливом, насамперед у країнах зі слабо розвинутим промисловим пролетаріатом, як і передбачав Енгельс, інтриги Бакуніна ні до чого серйозного привести не могли. «Ця людина забуває,— писав Енгельс у листі до П. І. Лаврова,— що робітничі маси не можна вести за собою так, як можна було вести купку сектантів-доктринерів» [9, 305].

Енгельс вказує, що широкі народні маси не отара овець, як вважають бакуністи, що робітничі маси вчать на практиці, в ході класових битв, і їм чужа політична пасивність. За своєю природою пролетаріат політично активний, оскільки веде боротьбу з капіталом проти найманого рабства. Тому не випадково бакуністи справляли вплив лише на теоретично незрілі верстви пролетаріату і насамперед у тих країнах, де робітничий клас був недостатньо розвинутий.

Досвід класових битв, навіть у таких країнах, як Італія і Бельгія, показав, що не можна успішно вести боротьбу за свої права, дотримуючись тактики утримання від політичної дії. І в цих країнах, пише Енгельс, «спалахнув бунт проти доктрин «анархізму» й утримування, і люди почали ставити собі та іншим питання, чому вони повинні на догоду дурному догматизмові відмовлятися від застосування саме тих засобів боротьби, які виявились найдієвішими» [2, 129].

У листах до Лафарга, Куно, Карло Каф'єро та ін. Енгельс задовго до Гаагського конгресу, який відбувся 2—7 вересня 1872 р. і був вирішальною віхою в розгромі бакунізму, викрив неспроможність бакуністських доктрин. У листі Теодору Куно від 24 січня 1872 р. він простежує логіку анархічного мислення і дії. Основним програмним положенням анархізму є скасування держави, оскільки, за їх думкою, держава є головним злом, бо вона створює капітал, породжує капіталістів і найманих робітників, тобто у анархістів усе поставлене з ніг на голову, що говорить про їх повне незнання політичної економії. «А ми говоримо навпаки,— пише Енгельс,— скасуйте капітал — привласнення небагатьма усіх засобів виробництва,— і тоді держава впаде сама собою» [4, 311].

Енгельс підкреслює, що відмінність поглядів Маркса та його послідовників на державу прямо протилежна поглядам Бакуніна. Але зло не тільки в тому, що вони вимагають скасування держави раніше, «ніж будуть скасовані ті соціальні відносини, які породили її» [1, 295], а в тому, що, виступаючи проти державності взагалі, проти всякої політичної влади, вони спростовують і політичну владу робітничого класу, необхідність держави диктатури пролетаріату після звершення ним соціалістичної революції. І далі, якщо держава це основне зло, то не слід нічого робити, твердять бакуністи, що могло б зберегти цю державу, тим більше ставити завдання встановлення держави диктатури пролетаріату. «Звідси,— робить висновок Енгельс,— *цілковите невтручання в будь-яку політику*» [4, 311], тобто проголошується доктрина, зафіксована в програмі Альянса.

До чого привела прихильників бакунізму ця доктрина, добре показано Енгельсом на прикладі Іспанії, де до моменту розколу Інтернаціоналу члени таємного Альянсу мали перевагу, і значна кількість іспанських робітників йшла за ними.

Енгельс у своїй праці «Бакуністи за роботою» різко засудив бакуністів, які, виступаючи на словах проти будь-якої влади, фактично віддали її буржуазним республіканцям через те, що «як тільки дійшло до діла, ультрареволюційні вигуки бакуністів перетворилися або в ухиляння, або в завідомо безнадійні повстання, або ж у приєднання до буржуазної партії, яка найганебніше політично експлуатувала робітників і до того ж нагороджувала їх стусунами» [1, 455]. Одним словом, «бакуністи дали

нам в Іспанії неперевершений зразок того, як *не* слід робити революцію» [1, 456].

У питаннях про революцію вони виходили з того, що вона можлива в будь-який час і в будь-якому місці. Бакуністи вважали, що знищення капіталу і визволення трудящих повинно бути здійснене негайно і почато з «скасування держави». З цієї ультрареволюційної лівоопортуністичної концепції необхідно випливало заперечення всіх інших форм боротьби робітничого класу, в тому числі політичної і економічної. Вони не розуміли, що для здійснення соціалістичної революції повинні бути створені необхідні об'єктивні й суб'єктивні умови. Потрібна партія, озброєна науковою теорією, необхідна певна суспільно-політична зрілість пролетаріату, що досягається в ході багатообразної політичної, економічної та ідеологічної боротьби робітничого класу. У бакуністів була тактика не підготовки, а вичікування революції, яка штовхала широкі маси робітничого класу на пасивність і животіння під гнітом капіталу. Для Бакуніна революція — це вольовий акт купки революціонерів, а не широких народних мас. Причому «вони не допускали ніякого іншого способу дій, крім прямої насильственої революції» [2, 128]. Всяку ж політичну чи будь-яку іншу діяльність вони розглядали як зраду інтересам пролетаріату.

На протилежність «лівим» поглядам бакуністів Енгельс бачив у демократичних свободах важливу умову розвитку класової боротьби пролетаріату, доведення її до остаточної перемоги робітничого класу й встановлення диктатури пролетаріату тими чи іншими засобами, тобто мирним чи насильственным шляхом. Енгельс висміював «наддितяче уявлення про хід революції», яке мали бакуністи, бланкісти та ін. Всі вони сходилися на тому, що «добре організована меншість, виступивши у відповідний момент із спробою революційного перевороту, може кількома першими успіхами повести за собою народну масу і здійснити таким чином переможну революцію» [1, 491].

Ця доктрина йшла всупереч з програмними положеннями Інтернаціоналу про завоювання робітничим класом політичної влади як про засіб соціального визволення. Бакуністи вважали, що шляхом пропаганди завоюють на свій бік більшість робітничого класу, і тоді настане автоматичний крах існуючої державності, відбудеться, за їх висловом, соціальна ліквідація, і замість старої державної організації прийде інтернаціонал. Тому й існуючий Інтернаціонал повинен вже зараз в усіх рисах бути схожим на бакуністський ідеал майбутнього суспільства. Основою цього ідеалу є суспільство анархії, де «не існує ніякого авторитету, бо авторитет, — держава — абсолютне зло» [4, 312], де припиняється також існування авторитету більшості щодо меншості. До побудови, діяльності й визначення завдань І Інтернаціоналу Бакунін підходив з позиції свого анархічного світогляду. Але це тільки в теорії, а на практиці вони зловживали словом «авторитар-

ний», проявляли дворушництво. Енгельс на конкретних фактах і прикладах показує, що в Альянсі, всупереч словесній тріскотні про анархію, автономію і т. д., існує лише авторитет і підкорення. «Всюди, де Альянс мав вплив, він робив саме те, за що він несправедливо докоряє Генеральній Раді,— пробував нав'язати свою безглузду подобу теорії як «офіціальну теорію», що одна тільки має право громадянства в Товаристві. Все це стосується лише публічної, відкритої діяльності Альянсу; що ж до його таємної діяльності, то «дух і буква» таємних статутів вже показало нам, до якої міри «ортодоксія», «власна доктрина», «централізація» і «диктатура» панують у цій вільній федерації автономних груп» [1, 341].

Таким чином, у теорії бакуністи або були плутаниками, або ж свідомо перекручували марксистське вчення. На практиці ж вони — дворушники й авантюристи. Прагнучи здійснити свої доктрини, вони неминуче йшли на поводу у буржуазії, незважаючи на все своє «революційне» фразерство. Отже, свідомо, чи несвідомо вони служили інтересам реакції, а не справі визволення робітничого класу.

Енгельс викриває причини виникнення в комуністичному і робітничому русі різних антимарксистських течій. Він вказує насамперед на соціальні корені і теоретичні джерела цих течій. Аналізуючи причини виникнення анархізму в робітничому русі, Енгельс відзначав, по-перше, що «рух пролетаріату неминуче проходить через різні ступені розвитку; на кожному ступені застряє частина людей, яка далі не йде» [4, 472], тобто в даному випадку певна частина людей неспроможна піднятися до рівня наукового розуміння історичних процесів, що відбуваються. По-друге, теоретичними джерелами їх поглядів і теорій були застарілі ідеї, давно забуті й викинуті життям. Бакунізм — це «безладне нагромування давно похованих ідей, прикритих дзвінками фразами» [1, 29]. Це насамперед анархістські ідеї Прудона на розвиток суспільства й революційні фрази, запозичені з комуністичної теорії: «У Бакуніна,— писав Енгельс,— своя власна теорія, що складається з якоїсь суміші комунізму і прудонізму; бажання об'єднати ці дві теорії в одну свідчить про його цілковите незнання політичної економії» [4, 190]. По-третє, Енгельс вказує на соціальні корені догматизму й анархізму. Він показує, що ця течія породжена ідейною незрілістю окремих загонів робітничого класу, впливом дрібнобуржуазного середовища. Ще в написаному спільно з Марксом циркулярі Генеральної Ради «Уявні розколи в Інтернаціоналі» були викриті соціальні корені бакунізму, які являли собою вплив на робітничий клас дрібнобуржуазної стихії, буржуазних декласованих елементів.

Через це вся діяльність Альянса і його програма були мерзотами, які неминуче супроводили життя декласованих вихідців з верхніх суспільних верств [1, 410]. Маркс, Енгельс та їх при-

хильники в Інтернаціоналі не могли «допустити, щоб Інтернаціонал, цей великий здобуток пролетаріату, потрапив у тенета, поставлені на нього покидьками експлуататорських класів» [1, 426]. Ідеї, закладені в програмних документах І Інтернаціоналу, панували над дрібнобуржуазними, в основі своїй догматичними й авантюристичними поглядами анархістів-бакуністів. Ці програмні положення, ідеї та традиції І Інтернаціоналу продовжували жити і творчо розвиватися в нових формах і після того, як, за висловом Енгельса, «старий Інтернаціонал повністю завершив своє існування» [4, 511]. Енгельс висловив тверду впевненість у тому, що робітничий рух надалі розвиватиметься на базі масових пролетарських партій в кожній країні. І хоч «серед робітників різних країн,— писав він у 1877 р.,— і навіть кожної країни, взятої окремо, існує багато різних поглядів; але немає більш сект, немає більше домагань догматичної ортодоксії, доктринерського верховенства, а є спільний план дій, який був первісно накреслений Інтернаціоналом, а тепер знайшов загальне визнання, тому що він всюди свідомо чи стихійно виникає з боротьби, з потреб руху; це план, який вільно пристосовується до різноманітних умов кожної нації і кожної місцевості і зберігає, однак, всюди свої основні риси, забезпечуючи таким чином єдність мети і загальну відповідність засобів, вживаних для досягнення спільної мети — визволення робітничого класу самим же робітничим класом» [2, 130].

Творчо керуючись ідеями закладеними І Інтернаціоналом, В. І. Ленін, КПРС, братні комуністичні і робітничі партії свято продовжують розвивати бойові традиції Міжнародного Товариства робітників. Вони ведуть непримиренну боротьбу проти опортунізму як «зліва», так і справа. Весь хід історичного розвитку є блискучим підтвердженням правоти, істинності вчення Маркса, Енгельса, Леніна.

Комуністи всього світу на міжнародній Нараді комуністичних і робітничих партій (1969 р.) підтвердили необхідність «боротися відповідно до конкретної обстановки проти право- і лівоопортуністичних перекирвань теорії і політики, проти ревізіонізму, догматизму і лівосектантського авантюризму» [6, 43]. Необхідність цієї боротьби диктується завданнями дальшого зміцнення єдності комуністичного руху як важливого фактора об'єднання всіх антиімперіалістичних сил. У цій боротьбі комуністичним і робітничим партіям допомагає велика теоретична спадщина Маркса, Енгельса, Леніна. Особлива заслуга в боротьбі з дрібнобуржуазною революційністю на сучасному етапі належить Комуністичній партії Радянського Союзу.

Засновник нашої партії, вождь світового революційного руху В. І. Ленін у своїх творах «Дитяча хвороба лівизни» в комунізмі», «Про ліве хлоп'яцтво і дрібнобуржуазність», «Держава і революція», «Соціалізм і анархія» та ін. не тільки відстояв вчення

Маркса й Енгельса, але й розвинув далі марксистську теорію. Ведучи боротьбу з різними опортуністичними течіями, В. І. Ленін вказував на живучість право- і лівоопортуністичних ідей. Він попереджував, що «обов'язок комуністів не замовчувати слабостей свого руху, а відкрито критикувати їх, щоб скоріше і радикальніше позбутися їх» [5, 156].

«Лівий» опортунізм, догматизм і сектантство є серйозною небезпекою в світовому комуністичному русі. Про це з усією відвертістю, властивою комуністам, говорилося на міжнародній Нагоді комуністичних і робітничих партій у 1969 році і в партійній пресі. Виступаючи з доповіддю на урочистому засіданні, присвяченому сторіччю з дня народження В. І. Леніна, Генеральний Секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев говорив про те, що «зберігаючи вірність заповітові вождя, не можна не сказати сьогодні, що за останні роки в комуністичному русі виявилися певні слабості і труднощі, які призвели до порушення його єдності в ряді ланок і заважають комуністам повністю використовувати наявні можливості революційної боротьби. Йдеться про політику «лівих» опортуністів, у тому числі троцькістів, які намагаються підмінити авантюризмом науково-обґрунтовану марксистську лінію революційного руху» [7, 59]. Ідеї і теоретичні положення, сформульовані Марксом, Енгельсом, Леніним допомагають накреслити правильну лінію в міжнародному комуністичному русі, сприяють подоланню дрібнобуржуазної революційності, сектантства й догматизму.

Догматизм як різновидність метафізичного методу пізнання об'єктивної дійсності найчастіше пов'язаний з лівацтвом і сектантством.

Ігноруючи співвідношення сил на міжнародній арені, конкретно-історичні умови при розв'язанні насущних завдань, «лівий» опортунізм нині проявляється в запереченні визначення характеру сучасної епохи, висновку про можливість відвернення нової світової війни, принципу мирного співіснування держав з різним суспільним ладом, можливості застосування мирних форм соціалістичної революції при переході від капіталізму до соціалізму і т. д. Лівоопортуністична течія в робітничому русі недооцінює значення роботи в профспілках, методи парламентської боротьби, вона замикається і відривається від мас. За наших часів «лівий» опортунізм є дрібнобуржуазною революційністю, схожою на анархізм, нездатною на організовану і стійку класову боротьбу. «Ліві», не рахуючись з обстановкою, намагаються нав'язати комуністичним партіям «тактику» непідготовлених збройних виступів, штовхаючи їх на шлях авантюризму. Вони прагнуть нав'язати світовому комуністичному рухові свій план знищення імперіалізму через світову війну.

В сучасних умовах прояви дрібнобуржуазної революційності ми спостерігаємо насамперед у тих країнах, де для цього є спри-

ятливі умови, зокрема в Іспанії, Італії, Латинській Америці та ін. Опортуністичні викривлення проявилися також у ряді країн в ході соціалістичного будівництва, проте найнебезпечніший характер лівацькі збочення мають у Китаї, де дрібнобуржуазний «революціонізм» призвів до «великого стрибка» в економічному житті і до «культурної революції». В цих кроках китайського керівництва відбилися такі риси дрібнобуржуазного мислення, як авантюризм, ігнорування об'єктивних законів суспільного розвитку, віра в силу «революційної» фразеології. Користуючись марксистською термінологією, маоїсти фактично піддають ревізії основні положення марксистської теорії про роль робітничого класу і його партії, підміняючи це положення особливою теорією оточення міста селом; вони вважають, що центром революційного руху є відсталі в економічному відношенні країни, де злидні й зубожіння трудящих від гніту імперіалістичного капіталу підтримують ніби революційний рух і здатність до соціальної революції. Маоїзм принижує роль народних мас, пропагуючи віру в надприродну силу вождя, зокрема Мао Цзе-дуна. Він підміняє теорію класової боротьби і революції теорією «експорту» революції шляхом війни.

Лівими фразами маоїсти прикривають свою антрирадянщину, великодержавний шовінізм. Однією з характерних рис сучасного «лівого» опортунізму є націоналізм, який штовхає до авантюризму, демагогії, хитання від однієї крайності до іншої. Все це типове для психології оскаженілого дрібного буржуа, коли він шукає виходу з свого складного становища.

Соціальною базою «лівого» опортунізму є, як правило, нестійка частина цих верств населення. Як указував В. І. Ленін, доки зберігається дрібнобуржуазний ґрунт, що є соціальною базою «лівого» доктринерства, помилки «лівизни», анархізм і сектантство можуть відновитися, тільки в іншій формі, проте суть їх буде одна: відхід від марксизму-ленінізму вправо чи вліво, догматизм чи ревізіонізм, дрібнобуржуазний авантюризм чи пряме угодовство з своєю національною буржуазією.

Вказівки Маркса, Енгельса, Леніна на дрібнобуржуазну суть опортунізму мають важливе значення при аналізі коренів ревізіонізму й догматизму на сучасному етапі розвитку міжнародного комуністичного і робітничого руху. Виступаючи на московській нараді комуністичних і робітничих партій (1969 р.), Генеральний Секретар ЦК КПРС тов. Брежнєв говорив, що зараз у революційний рух «втягаються все нові мільйони людей, які належать до різних соціальних верств. Багато з них приходять в політику з великим зарядом революційної енергії, але разом з тим і з досить непевними уявленнями про шляхи розв'язання проблем, що їх хвилюють. Звідси відбуваються їх хитання — від бурхливих політичних вибухів до політичної пасивності, від реформістських ілюзій до анархістського нетерпіння» [6, 58]. Тому

тепер перед комуністичними і робітничими партіями стоїть завдання боротьби з правим і «лівим» опортунізмом. Це завдання диктується важливістю інтернаціонального згуртування комуністів, зміцнення їх рядів, підвищення авангардної ролі комуністів в усьому революційному русі.

Послідовна боротьба проти буржуазної ідеології за чистоту марксизму-ленізму, проти ревізіонізму, догматизму, націоналізму і дрібнобуржуазного авантюризму здійснюється з позицій творчого марксизму, шляхом безперервного розвитку і збагачення цієї теорії на основі узагальнення нового історичного досвіду.

Краткое содержание

В статье показана роль Ф. Энгельса в борьбе с мелкобуржуазной революционностью анархистов-бакунистов. Вскрывается реакционная сущность анархизма, его теоретическое бесплодие и догматизм, субъективистский и волюнтаристский подход в вопросах преобразования общества.

Рассматривается значение теоретического наследия Ф. Энгельса для борьбы коммунистических и рабочих партий с мелкобуржуазной революционностью на современном этапе.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21.
4. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 33.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 31.
6. Документи міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій. К., 1969.
7. Л. І. Брежнев. Справа Леніна живе і перемагає. К., 1970.

Ф. ЕНГЕЛЬС ТА ІДЕОЛОГІЧНА БОРОТЬБА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Фрідріх Енгельс був рівноцінним співтворцем наукового соціалізму, одним з двох учителів сучасного пролетаріату. Ось чому, як зазначав В. І. Ленін, «не можна зрозуміти марксизм і не можна цільно викласти його, не беручи до уваги *всіх* творів Енгельса» [7, 69].

Твори Енгельса — «Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії», «Анти-Дюрінг», «Діалектика природи» — і до наших днів зберігають невмируще значення як класичний виклад сутності марксистської теорії.

З того часу, як доля звела Карла Маркса з Фрідріхом Енгельсом, все їхнє життя було підпорядковане спільній меті — виробленню нового світогляду, розкриттю закономірностей розвитку і неминучої загибелі капіталізму, з'ясуванню історичної місії пролетаріату як могильника капіталізму і творця нового соціалістичного суспільства.

Маркс і Енгельс, як відомо, не зразу стали на позиції діалектичного та історичного матеріалізму і наукового соціалізму. Формування їхніх філософських та суспільно-політичних поглядів — складний процес, у якому класики марксизму пройшли шлях від ідеалізму до діалектичного матеріалізму і від революційного демократизму до наукового комунізму. На цьому складному шляху велике значення мала дружба і взаємодопомога двох великих мислителів. Саме під впливом Маркса Фрідріх Енгельс зумів швидко подолати свій хибний погляд на те, що історична неминучість комунізму обґрунтовується не існуванням класів, передусім пролетаріату, а нібито прагненням усього людства до морального вдосконалення. Такий взаємний плідний вплив простежується протягом усього їхнього життя.

У процесі формування марксизму Ф. Енгельс вважав одним з невідкладних завдань критику попередніх філософських, економічних та утопічно-соціалістичних вчень. Карл Маркс і Фрідріх Енгельс у працях «Святе сімейство», «Німецька ідеологія» піддали критиці «молодогегельянців» і Фейербаха. У цій ідео-

логічній боротьбі вони виробили діалектико-матеріалістичний світогляд, метод, логіку і гносеологію, які стали «живою душею» вчення і практики марксизму, ідеологією і світоглядом робітничого класу.

З того часу, як Маркс і Енгельс розробили своє велике вчення, буржуазія ні на один день не припиняє «священного цкування» комунізму, використовуючи для цього весь свій багатовіковий досвід духовного поневолення трудящих мас, всю силу економічної і політичної влади, всі підйоми впливу на внутрішній світ людини. Ідеологи буржуазії та їх прибічники тисячу разів «спростовували» марксизм-ленінізм, оголошуючи його застарілим. Так, за твердженням А. Лефевра, марксистська філософія взагалі не філософія, а просто «точка зору» [10, 23].

Та всупереч завиванням буржуазних ідеологів марксизм-ленінізм дедалі могутніше розкриває свою невмирущу силу. Наш час характеризується тріумфом марксизму-ленінізму, що втілюється у практику мільйонних мас трудящих, стає найвпливовішою ідеологією сучасності. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, будівництво комунізму в СРСР, утворення й розвиток світової соціалістичної системи, вихід на арену самостійної суспільно-політичної діяльності народів колишніх колоній і напівколоній, небувалий розмах класової боротьби трудящих у країнах капіталу, зміцнення антиімперіалістичного фронту всіх демократичних сил незаперечно доводять, що людське суспільство розвивається так, як передбачали Маркс, Енгельс, Ленін.

Ідеологи антикомунізму нині вже не можуть ігнорувати марксизм або робити вигляд, що його «не існує». Їхнім гаслом стає нова вимога — знати марксизм «краще», ніж самі комуністи. З такою настановою буржуазні ідеологи мають намір вести критику марксизму, ефективніше боротися проти комунізму. Відкриті лобові атаки, наклепи, брехня, ідеологічні диверсії у буржуазних теоретиків і пропагандистів тепер часто поєднуються також із закликами «ідеологічного примирення», із заграванням з марксизмом, з визнанням окремих його положень і навіть зі спробами засвоїти їх по-своєму, включити в свої «новітні» філософські, економічні й політичні концепції. Зрозуміло, що все це робиться для «підкріплення» і «підновлення» буржуазної ідеології і в остаточному підсумку для боротьби проти самого ж марксизму. В цьому буржуазній пропаганді в значній мірі допомагають соціал-реформісти, опортуністи й ревізіоністи, які своїми «поправками» намагаються розчинити марксизм дрібнобуржуазними ідейками, вихолостити його революційну суть.

«Діалектика історії така, — писав В. І. Ленін, — що теоретична перемога марксизму змушує ворогів його *переодягатися* марксистами» [6, 522].

Буржуазні ідеологи постійно намагаються дискредитувати марксизм, протиставляючи двох творців наукового соціалізму

один одному. Вони твердять, що погляди Маркса й Енгельса не лише не тотожні, а й часто діаметрально протилежні. Свої твердження вони аргументують, наприклад, тим, що Маркс нібито вважав діалектичною за своєю природою лише галузь суспільного життя, тоді як Енгельс — не лише суспільне життя, а й природу. Югославський ревізіоніст А. Пажанін заявляє: «Із поширення Енгельсом діалектики на природу... розвинувся всередині марксизму в ХХ ст. формалізм і схематизм діалектики у вигляді діалектичного матеріалізму як нової метафізики» [9, 119]. В дійсності ж їх погляди протягом усього життя були тотожними. Всі свої праці Ф. Енгельс давав на рецензію Марксу і навпаки.

Будучи глибоко переконаними, що суспільні явища не можна з усією глибиною зрозуміти без природничонаукових знань, Маркс, і особливо Енгельс, з надзвичайною увагою стежили за досягненнями природничих наук. З якого боку цікавило природознавство Енгельса? У середині ХІХ ст. основоположники марксизму створили, обґрунтували і розвинули на матеріалі суспільних наук, особливо історії та політекономії, а також самої філософії свій революційний метод — метод марксистської діалектики. Але діалектика є наукою про загальні закони всякого руху, розвитку, який здійснюється не лише в суспільстві, але і в природі. Тому, по суті справи, йшлося про те, щоб довести загальність законів діалектики, а разом з ними і самої діалектики як методу наукового дослідження, наукового пізнання. А для цього треба було ґрунтовно зайнятися природознавством, включаючи всі його найважливіші галузі. Енгельс і взяв на себе це величезне завдання, присвятивши йому багато років життя.

До яких же висновків прийшов Енгельс внаслідок тривалого і систематичного вивчення природничих наук? У передмові до «Анти-Дюрінга» він, усвідомлюючи недостатність своїх знань з фізики й хімії, писав, що оскільки йому довелося займатися так званою натурфілософією пана Дюрінга, то і необхідно було освіжити свої математичні та й взагалі природничонаукові знання з тим, щоб у тому, в чому він був досі переконаний у загальних рисах, стати переконаним і в деталях. Енгельс зазначав, що наперекір зовнішній хаотичності «в природі крізь хаос незліченних змін прокладають собі шлях ті самі діалектичні закони руху, які в історії панують над позірною випадковістю подій,— ті самі закони, які, проходячи червоною ниткою і через історію розвитку людського мислення, поступово доходять до свідомості мислящих людей» [1, 13]. Людство поступово відкриває і з'ясовує ці закони. Розкриття діалектики природи є завданням природодослідників. Нарешті, пише Енгельс, для мене могло йтися не про те, щоб внести діалектичні закони в природу іззовні, а про те, щоб відшукати їх у ній і вивести їх з неї. Природознавці, які розуміли думку Енгельса, розкрили вже конкретно велику частину об'єктивної діалектики природи, яку він науково передбачив.

Нині ціла зграя дрібнобуржуазних і буржуазних філософів, зокрема представників так званої «Корчуланської школи», критикує Енгельса за те, щоб він нібито позитивістськи інтерпретує марксизм у таких своїх працях, як «Діалектика природи» і «Анти-Дюрінг». Ці філософи, не будучи обізнаними з природничими науками і ще в меншій мірі з революційним марксизмом, з небаченою люттю заявляють (але нічим не доводять), що згадані праці суперечать філософському вченню Маркса і що єдиними правомірними спадкоємцями Маркса є вони, їх «філософія гуманізму». На думку цих «правомірних спадкоємців аутентичної філософії Маркса», праці Енгельса, зокрема «Діалектика природи» і «Анти-Дюрінг», є позитивістськими, оскільки в них доводиться, що, за Марксом, в галузі суспільного життя існують об'єктивні закономірності і що суспільні процеси відбуваються так само закономірно, як і явища природи.

Відомо, наприклад, що вже з часу виникнення марксизму буржуазні ідеологи ведуть невпинну боротьбу проти визнання об'єктивних закономірностей розвитку суспільства і перетворення соціології в науку. Проти цієї основположної думки Маркса, за якою розвиток людського суспільства є природничоісторичним процесом (закономірності якого Маркс шукав і знайшов у самому суспільстві, а не привносив у нього закони природи), вели і ведуть боротьбу всі ті, хто суспільний детермінізм вважає несумісним з людською практикою. Як відомо, «легальний марксизм» пана Струве більше ніж півсторіччя тому виступав з твердженням про те, що настав «повний крах політичної економії, що ґрунтувалася на ідеї природного закону».

В. І. Ленін, захищаючи думку Маркса, підкреслював, що саме історичний матеріалізм цілком певно довів цю думку, очистив її від метафізичних (у марксистському розумінні цього терміну, тобто антидіалектичних) недорозумінь і недоліків. Говорити, що природний закон класиків є «етично дискредитованим», вказував В. І. Ленін, означає говорити несуразні дурниці і про класиків і про історичний матеріалізм.

Буржуазні ідеологи випробовують всі аргументи ідеалістичної філософії, щоб заперечити об'єктивні закономірності суспільного розвитку. В історії, писав відомий німецький філософ Ріккерт, існує лише одиничне і ніколи не існує нічого, щоб у дійсності повторювалось. А звідси робиться висновок, ніби історія не може стати об'єктом наукового пізнання.

Суспільно-історична практика, нові світові події повністю спростували ці й подібні аргументи противників марксизму. По шляху Радянського Союзу пішли інші країни. Відкриті марксизмом загальні закономірності будівництва соціалізму одержують все нові підтвердження, знаходять конкретний вираз. Соціалізм зробив можливим наукове, свідомо планомірне управління соціальними процесами.

Сучасні буржуазні «переоцінювачі» марксизму протиставляють Маркса Енгельсу не тільки в питаннях закономірностей суспільного розвитку, але й в усіх інших філософських проблемах. «Комуністичні автори лише в останній час почали цікавитися Марксом як філософом і розкрили глибоке провалля між науковою ідеологією Енгельса і раннім «гуманізмом» Маркса,— пише один з них. Ці люди намагаються видати твори Маркса і Енгельса, що написані в ранній період їх діяльності, за справжній марксизм, за єдиний критерій оцінки і переоцінки марксизму і цим самим принизити роль таких праць, як «Маніфест Комуністичної партії», «Критика Готської програми», «Анти-Дюрінг» тощо. Про це прямо застерігав Енгельс у передмові до нового видання своєї книги «Становище робітничого класу в Англії», написаній у молоді роки: «Навряд чи треба відмічати,— писав Енгельс,— що загальна теоретична точка зору цієї книги у філософському, економічному і політичному відношеннях *не цілком збігається з моєю теперішньою точкою зору* (курсив мій.— О. К.). В 1844 р. ще не існувало сучасного міжнародного соціалізму, який з того часу, насамперед і майже виключно завдяки зусиллям Маркса повністю розвинувся в науку. Моя книга являє собою тільки одну з фаз його ембріонального розвитку. І подібно до того, як людський зародок на найбільш ранніх ступенях свого розвитку відтворює ще зяброві дуги наших предків.— рибин, так і в цій книзі всюди помітні сліди походження сучасного соціалізму від одного з його предків — німецької філософії. Так, у книзі надається особливого значення тій тезі, що комунізм є не тільки партійна доктрина робітничого класу, але теорія, яка прагне до визволення всього суспільства, включаючи і клас капіталістів, від тісних рамок сучасних відносин. В абстрактному розумінні це твердження вірне, але на практиці воно абсолютно непотрібне і іноді навіть гірше того... І зараз є такі люди, які з своєї «безсторонньої» вищої точки зору проповідують робітникам соціалізм, що витає високо над їх класовими інтересами і класовою боротьбою і прагне примирити у вищій гуманності інтереси обох класів, які ведуть боротьбу. Але це або новички, яким треба ще багато чого повчитися, або найлютіші вороги робітників, вовки в овечій шкурі» [2, 262—263].

Важко в достатній мірі вичерпати важливість цієї примітки Енгельса для правильної оцінки творів, написаних основоположниками науки про суспільство до 1845 р., а отже, і роботи маркса «Економічно-філософські рукописи», яку фальсифікатори марксизму, так звані «марксологи» підносять понад усі твори Маркса. З другого боку, Енгельс ніби через сторіччя бачив реакційну суть «модерних» теорій «демократичного соціалізму», «соціалізму з людським обличчям», які в свій час зійшли на чехословацькому ґрунті, вплинувши на тих, хто був недостатньо обізнаний із справжнім марксизмом. Адже ж хіба мало було «теоре-

тиків», які витали над класовими інтересами і класовою боротьбою і прокламували лише чистісінький гуманізм? А хіба мало було таких, які не зразу зрозуміли, що Світак, Шік, Пелікан та їм подібні — це вороги трудящих, «вовки в овечій шкурі».

Не випадково сучасні буржуазні ідеологи активно підтримують ревізіоністів, які виступають за так званий «демократичний соціалізм», несумісний з принципами справжнього наукового соціалізму.

Оцінюючи нинішню ситуацію з точки зору своїх класових інтересів, вони розуміють, що платформа «демократичного соціалізму», як зазначав В. І. Ленін, «трошки вправо, трошки з вільною торгівлею; трошки з учредилкою» означає «пересування» влади в сторону реставрації капіталізму» [8, 249].

Той факт, що погляди Маркса і Енгельса були протягом тривалого часу в своїй основі тотожними, не виключає того, що вони не розподіляли між собою спільну працю по створенню науки про суспільство. Відомо, наприклад, що Маркс протягом 40 років (майже все своє життя) працював над «Капіталом», написавши при цьому численну кількість статей, брошур та інших політичних заміток. Фрідріх Енгельс особливу увагу приділяв розробці філософії марксизму у її зв'язку з природничими науками. Щоправда, і він працював над економічними і суспільно-політичними проблемами. Як зазначав В. І. Ленін, «Маркс працював над розглядом складних явищ капіталістичного господарства. Енгельс у дуже легко написаних, нерідко полемічних працях висвітлював найбільш загальні наукові питання і різні явища минулого й сучасного — в дусі матеріалістичного розуміння історії і економічної теорії Маркса» [4, 10—11].

Незважаючи на те, що Маркс протягом 40 років працював над «Капіталом», він не встиг остаточно опрацювати свою величезну працю про капітал. Був виданий лише перший том. За вихід другого і третього томів «Капіталу» комуністи і вся прогресивна громадськість світу завдячують 12-річній праці Енгельса над рукописами Маркса.

Ще одна сторона діяльності Енгельса заслуговує особливої уваги. Разом з Марксом Енгельс систематично, неухильно боровся з опортунізмом, який з самого початку і особливо в часи діяльності II Інтернаціоналу почав розвиватися в робітничому русі і підламувати його. Причину опортунізму Енгельс вбачав, з одного боку, в низькому рівні свідомості робітничого класу, а з другого — у сильному отруєнні робітничого руху дрібнобуржуазною, міщанською ідеологією. Але, зазначав Енгельс, поширення опортунізму обумовлене не тільки просоченням у партії II Інтернаціоналу дрібної буржуазії і міщанства (ремісники, інтелігенція і т. д.) з їх дрібнобуржуазною, міщанською ідеологією, а й утворенням певної верстви в самому робітничому класі. Ця так звана робітнича аристократія перейняла міщанський спосіб

життя, була згодна примиритися з експлуататорами. За рахунок підвищення зисків з своїх колоній буржуазії вдалося підкупити частину кваліфікованих робітників і таким чином створити в середовищі робітничого класу вірних охоронців своїх класових інтересів. Робітнича аристократія і нині виконує одну з головних ролей у відносній стабілізації капіталізму.

Подібно до того, як колись у соціалістичних партіях, нині в окремих соціалістичних країнах починає паморочити голови людей дрібнобуржуазна, міщанська ідеологія, а в зв'язку з цим виникає необхідність «освітити» ці соціалістичні країни вогнем методу Енгельса і розкрити причини цих нездорових явищ. Цілком зрозуміло, що криза, яка охопила чехословацьке суспільство в 1968—1969 рр., у значній мірі була викликана дрібнобуржуазною, міщанською, опортуністичною ідеологією і практикою, які проникли в комуністичну партію. Саме тому, з другого боку, комуністичні партії всіх країн повинні вести систематичну роботу по глибокому і свідомому оволодінню революційним марксизмом, який, за виразом Леніна, «один тільки здатний керувати всесвітньою визвольною боротьбою пролетаріату і протистояти натискові вічно старого опортунізму, що так шумно виступає під новими кличками» [5, 285].

Ф. Енгельс був і буде живим прикладом марксистської наукової думки. І даремні намагання «марксологів» протиставити Енгельса Марксу, розірвати єдине вчення марксизму, що освітлює шлях боротьби й перемог трудящим усього світу.

Краткое содержание

В статье раскрываются идеологические нападки ниспровергателей марксизма, которые все чаще пытаются противопоставить взгляды Маркса и Энгельса, объявить работы Энгельса «Анти-Дюринг» и «Диалектику природы» позитивистской интерпретацией марксизма, выдать ранние произведения Маркса и Энгельса за настоящий марксизм, принижая роль произведений, написанных в зрелый период их творческой деятельности.

ЛІТЕРАТУРА

1. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20.
2. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22.
3. К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 36.
4. В. І. Ленін. Твори, т. 2.
5. В. І. Ленін. Твори, т. 5.
6. В. І. Ленін. Твори, т. 18.
7. В. І. Ленін. Твори, т. 21.
8. В. І. Ленін. Твори, т. 32.
9. «Праксис». Загреб, 1966, № 1.
10. H. Lefebvre. La Somme et le reste. Paris. 1959, vob. I.

Д. Х. Острянин. Фрідріх Енгельс — великий теоретик марксизму	3
✓ К. К. Кошовий. Ф. Енгельс і деякі проблеми логіки	13
✓ І. М. Карнаухов. Роль Ф. Енгельса у створенні марксистського вчення про державу	24
✓ І. Ф. Надольний. Ф. Енгельс і проблеми етики	37
Д. М. Гринішин. Фрідріх Енгельс — великий воєнний теоретик	44
Т. С. Гордієнко. Ф. Енгельс про національно-визвольний рух	57
Д. П. Соколов. Ф. Енгельс про спадкоємність у розвитку культури	65
І. М. Волошко. Ф. Енгельс про інтерпретацію	72
В. А. Рижко. Ф. Енгельс про конструктивні здатності класичної формальної логіки.	77
✓ А. К. Бичко. Енгельсові принципи критики «абстрактного гума- нізму»	83
М. Д. Кулакова. Ф. Енгельс про промислову революцію та кри- тика сучасних буржуазних теорій «другої промислової революції»	89
В. Б. Ананійчук, М. А. Мартишевський. Ф. Енгельс про матеріалістичне розуміння історії і його значення у галузі військової справи	95
Л. Т. Бабій. Ф. Енгельс про трагічне	104
Т. С. Савельєва. Проблеми моралі в працях Ф. Енгельса	111
С. К. Сокоренко. Ф. Енгельс і філософські проблеми права	118
Є. М. Герасимов. Боротьба Ф. Енгельса з дрібнобуржуазною ре- волюційністю в комуністичному русі та сучасність	123
О. Д. Кардаш. Ф. Енгельс та ідеологічна боротьба на сучасному етапі	133

Проблемы философии

Выпуск 20

(На украинском языке)

Редактор С. К. Сокоренко
Технічний редактор О. Д. Окопна

Художній редактор В. Д. Лелека
Коректор М. М. Янчицька

Здано до набору 29.III. 1971 р. БФ 04843. Вид. № 1066. Зам. 249. Тираж 550. Формат паперу 60×90^{1/16}. Фіз. і умовн. друк. аркушів 8,75. Обл.-видавн. аркушів 9,56. Паперових аркушів 4,375. Підписано до друку 24.IX. 1971 р. Папір друкарський № 3. Ціна 86 коп.
Видавництво Київського університету, Героїв революції, 4.
Т. П. — 1971, поз. 294.

Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР

86 коп.

ВИДАВНИЦТВО
КИЇВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ